

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Jelena B. Niškanović

**ETNIČKI IDENTITET I POIMANJE
KOLEKTIVNE KRIVICE U BOSNI I
HERCEGOVINI**

doktorska disertacija

Beograd, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena B. Niškanović

**ETHNIC IDENTITY AND NOTION OF
COLLECTIVE GUILT IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Mentor:

Prof. dr Nebojša Petrović

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Prof. dr Dragan Popadić

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Prof. dr Jelena Srna

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Doc. dr Iris Žeželj

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Datum odbrane doktorske disertacije:

Zahvalnost

Hvala mom mentoru, prof. dr Nebojši Petroviću na ukazanom povjerenju i vještom usmjeravanju.

Hvala svim ljudima koji su učestvovali u ovom istraživanju, mojim prijateljima i kolegama koji su mi omogućili da prikupim veliki uzorak.

Hvala mojim prijateljima koji su mi neprekidno pružali podršku tokom izrade rada: Nenadu Bosniću, Draganu Grbiću, Ognjenu Radoviću, Slađani Šiljak, Dragani Stojisavljević, Dušanki Danojević, Milani Kozomori Vranješ i Sandri Hadžić.

Hvala mojoj rodbini i članovima moje porodice, mojoj majci Bosiljki, ocu Blaži i sestri Milijani na bezuslovnoj podršci.

Hvala mom suprugu Marku na beskrajnom razumjevanju.

Etnički identitet i poimanje kolektivne krivice u Bosni i Hercegovini

Rezime

Kolektivna krivica je koncept koji se najčešće definiše kao emocionalna reakcija koja se javlja u situacijama kada je vlastita grupa nanijela štetu drugoj grupi ili je i njoj samoj nanjena šteta (Barnscombe, Slugoski i Kappen, 2004). Kolektivna krivica se ispoljava u dva različita aspekta- pripisivanje kolektivne krivice i prihvatanje kolektivne krivice, a obe pomenute forme značajno utiču, pozitivno i negativno, na obnavljanje narušenih međugrupnih odnosa u društvu koje je opterećeno neposrednim ratnim dešavanjima. Branscombe, Slugoski & Kappen (2004) ističu da se razlika između prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice zasniva na usmjerenosti na zločine koji su počinjeni u odnosu na vlastitu ili drugu grupu. Socijalni identitet i etno-nacionalna identifikacija predstavljaju značajan preduslov doživljaja kolektivne krivice, međutim, odnos grupne vezanosti i kolektivne krivice je često kontradiktoran i još uvijek nedovoljno istražen (Doosje et al., 1998, 2004; Roccas, Klar & Leviatan, 2004).

Polazeći od značaja koji kolektivna krivica ima kao faktor koji podstiče proces pomirenja, u ovom radu je ispitan odnos etničke identifikacije i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice među stanovništvom srpske nacionalnosti koji žive na području Republike Srpske, bosanskohercegovačkog entiteta sa većinskim srpskim stanovništvom. Rad je usmjeren na ispitivanje uticaja etničkog identiteta putem dejstva posrednih faktora (međugrupne solidarnosti, slijepog i konstruktivnog patriotizma, percepcije odnosa međunarodne zajednice i ideje prihvatanja grupne odgovornosti) na prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice. Takođe, rad je obuhvatio ispitivanje karakteristika prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među različitim generacijama stanovništva, tačnije, među starijim generacijama sa iskustvom zajedničkog života sa drugim etničkim grupama u bivšoj Republici Jugoslaviji i mlađim generacijama koje su rođene i odrasle u postratnom kontekstu podjeljenih etničkih sredina Bosne i Hercegovine.

Ciljnu grupu istraživanja su činile osobe srpske etničke pripadnosti koje su ujednačene prema dvije starosne kategorije, mlađu generaciju (n= 203) koja je rođena pri kraju ili neposredno nakon rat, te koja je u vrijeme sprovođenja istraživanja imala između 17 i 21 godinu (osobe rođene u periodu od 1993. do 1997. godine) i stariju generaciju (n=

203) čiji pripadnici su početkom ratnih dešavanja na području BiH bili u periodu kasne adolescencije i odrasle dobi, tačnije imali minimalno 15 i više godina starosti (osobe rođene prije 1977. godine). U istraživanju je primjenjen prigodni uzorak te su ispitanici jedni druge regrutovali za učešće u istraživanju sve sa ciljem dostizanja željenog broja ispitanika koji imaju slične karakteristike (da žive na području grada Banja Luka, da pripadaju jednoj od dvije ciljne starosne kategorije i da su srpske nacionalnosti). Jedan dio ispitivanja obavljen je u prigodno odabranim odjeljenjima završnih razreda srednjih škola, te među studentima prve i druge godine fakulteta društvenih usmjerenja.

Dobijeni rezultati ukazuju da je etnički identitet značajniji prediktor pripisivanja nego prihvatanja kolektivne krivice. Sklonost osoba sa izraženijim etničkim identitetom da više pripisuju kolektivnu krivicu drugoj etničkoj grupi tj. Bošnjacima možemo objasniti dominantnim društvenim normama i stavovima koji govore u prilog viktimizacije vlastite grupe i potrebe da i drugi prihvate odgovornost i krivicu za zločine proteklog rata. Rezultati ovog istraživanja ukazuju da sa povećanjem etničke identifikacije dolazi do smanjenja prihvatanja kolektivne krivice tako da osobe sa srednjim nivoom etničke identifikacije više prihvataju kolektivnu krivicu u poređenju sa osobama sa niskim i najvišim nivoom etničke identifikacije. Osobe sa izraženom etničkom identifikacijom će izbjegavati negativnu emociju, kao što je prihvatanje kolektivne krivice, jer ona narušava pozitivnu sliku o vlastitoj grupi. Iako se nisko identifikovane osobe kategorišu kao pripadnici grupe, sebe ne vide kao njene tipične članove ili je njihova emocionalna vezanost za grupu manja u odnosu na visoko identifikovane članove grupe. Osobe sa umjerenom etničkom identifikacijom koje će biti sklonije prihvatanju kolektivne krivice i spremnije na izvinjenje i reparaciju, procjenjujući da navedene aktivnosti ne ugrožavaju status grupe.

Etnički identitet, samostalno i posredstvom medijacionog modela značajno pridonosi pripisivanju kolektivne krivice dok se, posmatrajući pojedinačne varijable u modelu, jedino ističe slijepi patriotizam i percepcija odnosa međunarodne zajednice. Nije prisutan značajan indirektni efekat medijacionog modela u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, ali posmatrajući pojedinačne varijable u modelu prisutan je značajan indirektni efekat konstruktivnog i slijepog patriotizma. Posredno dejstvo konstruktivnog patriotizma na odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne

krivice ističe značaj sklonosti kritičkog preispitivanja političkih odluka vlastite grupe kao pozitivne spona koja podstiče suočavanje sa pitanjima odgovornosti vlastite grupe u težnji za pozitivnom transformacijom, nasuprot slijepog patriotizma koji podstiče bespogovorno prihvatanje grupnih postupaka. Utvrđena je pozitivna korelacija ideje prihvatanja grupne odgovornosti i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Navedena povezanost je intenzivnija u odnosu ideje prihvatanja grupne odgovornosti i prihvatanja kolektivne krivice, nego pripisivanja kolektivne krivice što navodi na zaključak da je izražen stav da je grupna odgovornost moguća zbog zločina pojedinih predstavnika značajniji preduslov za prihvatanje kolektivne krivice nego za njeno pripisivanje drugima. Posmatrajući karakteristike prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama utvrđena je tendencija većeg pripisivanja i manjeg prihvatanja kolektivne krivice, kako kod mlađih tako i kod starijih generacija ispitanika. Navedena tendencija (ne)ispoljavanja kolektivne krivice ukazuje na vrlo spore promjena tokom proteklih dvadesetak godina od prekida ratnih dešavanja gdje je i dalje vidljiva izrazita etnička homogenizacija među različitim generacijama stanovništva, uz posljedično veće optuživanje druge etničke grupe i nisko prihvatanje odgovornosti vlastite grupe. Ipak, mlađe generacije su manje spremne da prihvate, ali i da pripišu, kolektivnu krivicu Bošnjacima za razliku od starije generacije, koja je bila izložena direktnom stresnom ratnom iskustvu te posvjedočila raspadu nekada vrednovanog ideala multietničnosti. Rezultati istraživanja ukazuju da je stresno ratno iskustvo značajan prediktor pripisivanja, ali ne i prihvatanja kolektivne krivice, tačnije, osobe sa većim nivoom stresnog ratnog iskustva su sklonije pripisivanju kolektivne krivice Bošnjacima.

Dobijeni rezultati ukazuju na značaj socijalnog identiteta tj. etničke identifikacije na razvoj negativnih emocija kao što je krivica, ali samo do određenog nivoa koji omogućava suočavanje sa zločinima koji su počinili pripadnici vlastite grupe, pružajući dublji uvid u faktore koji leže u interakciji odnosa etničkog identiteta i navedene grupne emocije. Visok nivo pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi upućuje na vrlo izražene pozicije viktimizacije i potrebu da i drugi prihvate odgovornost za zločine počinjene u proteklom ratu. Značajno je istaknuti potencijal konstruktivnog patriotizma koji leži u osnovi psihološkog ishoda pomirenja, a koji podstiče suočavanje sa negativnim aspektima prošlosti i podstiče prihvatanje kolektivne krivice sa ciljem

integracije navedenih saznanja u vlastiti etnički identitet. Polazeći od uticaja koji kolektivna krivica može imati na procese koji leže u osnovi pomirenja, rezultati dobijeni u ovom istraživanju pružaju uvid u odnos etničkog identiteta i prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među stanovništvom srpske nacionalnosti u kontekstu aktuelnih društvenih i političkih odnosa u Bosni i Hercegovni, dajući osnovu za bolje razumjevanje i podsticanje emocionalnih reakcija koje leže u osnovi veće spremnosti na pomirenje.

Ključne riječi: etnički identitet, prihvatanje kolektivne krivice, pripisivanje kolektivne krivice, ideja prihvatanja grupne odgovornosti, slijepi patriotizam, konstruktivni patriotizam, percepcija odnosa međunarodne zajednice, međugrupna solidarnost, stresno ratno iskustvo, mlađe i starije generacije

Naučna oblast: Društveno-humanističke nauke

Uža naučna oblast: Psihologija

UDK: 323.1:343.2(497.6)(043.3)

Ethnic identity and notion of collective guilt in Bosnia and Herzegovina

Abstract

Collective guilt is usually defined as an emotion that occurs at the group level when one's group has done wrong or been wronged (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004). Definition of collective guilt implies two different forms- collective guilt acceptance and collective guilt assignment, and both forms can be important determinants of post-conflict social repair. Branscombe, Slugoski & Kappen (2004) suggest that the difference between collective guilt acceptance and assignment depends on focus toward harmful actions committed to in-group or out-group. Social identity and ethno-national identification is an important prerequisite for collective guilt experience, however, relationship of group identification and collective guilt acceptance is often contradictory and insufficiently researched (Doosje et al., 1998, 2004; Roccas, Klar & Leviathan, 2004).

In this study, relationship between ethnic identification and collective guilt acceptance and assignment among population of Serb ethnic group who are living on the territory of the Republic of Srpska, (one of two entities in Bosnian and Herzegovinian with majority Serb population) was explored. Aim of the study is to explore influence of ethnic identification on collective guilt acceptance and assignment through indirect effects of different mediator variables (intergroup solidarity, blind and constructive patriotism, perception of the international community, stressful war experiences, and idea of whole group accountability). Also, characteristics of collective guilt acceptance and assignment among different generations (older generation which lived in multiethnic communities of former Yugoslavia and younger generation which were born and grew up in the post-war context with divided ethnic communities of Bosnia and Herzegovina) were analyzed.

Target groups of survey were persons of Serb ethnic group, divided in two age groups, the younger generation (n = 203) which was born at the end or shortly after the war in BiH and which, at the time of the survey, were between 17 and 21 years old (persons born in the period from 1993 to 1997) and the older generation (n = 203), whose members at the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina were between late

adolescence and adulthood, namely have a minimum of 15 years or were older (people born before 1977). There was applied convenience sample, respondents recruited each other to participate in survey with the aim of achieving the desired number of respondents who have similar characteristics (live on territory of city Banja Luka, belong to one of two target age groups and belong to Serb ethnic group). One part of the survey was carried out in the selected classes of high schools and among the first and the second year students of social science studies.

Results indicate that ethnic identity is more significant predictor of collective guilt assignment than collective guilt acceptance. High ethnic identification is related with higher tendency of collective guilt assignment toward other ethnic group i.e. Bosniaks which can be explained by the dominant social norms and attitudes in favor of victimization of own group but also by showing the need that the other group accept responsibility and feel guilt for the crimes committed by member of their group during past war. Collective guilt acceptance is higher for middle identifiers in comparison with low and high identifiers. Higher identified persons will avoid feeling of guilt since they are willing to preserve positive image of own group, while low identifiers do not see themselves as prototypical members of the group or their emotional attachment to the group is lower in comparison with high identifiers. Persons with moderate level of ethnic identification will be more prone to accept negative aspect of group image and integrate it in group identity.

Ethnic identity, individually and through mediation model significantly contributes to collective guilt assignment. At the same time, by analyzing individual variables in the model, there is present indirect effect of two variables, blind patriotism and the perception of the international community. On the other hand, there is no present significant indirect effect of mediation model in relation to ethnic identity and collective guilt acceptance, but by analyzing variables in mediation model there is detected significant indirect effect of constructive and blind patriotism. The indirect effect of constructive patriotism in relationship of ethnic identification and collective guilt acceptance highlights the importance of willingness to critically review political decisions and activities of own group as a positive prerequisite for developing sense of responsibility of own group and facilitating process of positive moral transformation,

opposite to blind patriotism that facilitate group homogenization. Results of this study confirmed positive correlation of idea of whole group accountability and collective guilt acceptance and assignment. There is stronger correlation between the idea of whole group accountability and collective guilt acceptance than idea of whole group accountability and collective guilt assignment which means that we have higher standard when it comes to question of responsibility of own group than assigning guilt and responsibility towards others. Considering characteristics of collective guilt acceptance and assignment among younger and older generations there is present higher tendency to assign than to accept collective guilt among both generations. This indirectly shows a very slow changes over the past twenty years since the end of the war. So there is still ethnic homogenization among different generations of citizens with dominant norms and attitudes regarding increased blaming of other ethnic group and lower level of collective guilt acceptance. The younger generation is less willing to accept but also to assign collective guilt toward Bosniaks, in comparison with older generation which was exposed to direct stressful war experiences and witnessed disintegration of ideals of mutual life in former Yugoslavia. The results indicate that stressful war experience is significant predictor of collective guilt assignment but not for collective guilt acceptance, more precisely, people with higher levels of stressful war experiences are more likely to assign collective guilt toward Bosniaks.

The given results underline the importance of social identity for developing negative group emotions like collective guilt acceptance, but only to the certain level which then allows acceptance of group responsibility without damaging group image. Higher level of collective guilt assignment toward others is related with position of exclusive victimization and the present need for the other ethnic groups to admit crimes committed by members of their own group. It is important to understand potential of constructive patriotism which facilitate process of reconciliation trough critical review of group actions and collective guilt acceptance which can lead to balanced group image by revealing truth, forgiveness and mutual understanding. Starting from the impact that collective guilt acceptance can have on the processes that underlie reconciliation process, the results obtained in this study provide insight into the relationship of ethnic identification, and collective guilt acceptance and assignment among the population of Serb ethnic group in current social and political context of Bosnia and Herzegovina. By

doing so, collective guilt acceptance can provide baseline for better understanding and encouragement of emotional reactions that underlie greater willingness for reconciliation.

Keywords: ethnic identity, collective guilt acceptance, collective guilt assignment, idea of whole group accountability, blind patriotism, constructive patriotism, perception of the international community, intergroup solidarity, stressful war experience, younger and older generations

Scientific field: Social Science and Humanities

Field of study: Psychology

UDC: 323.1:343.2(497.6)(043.3)

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Krivica kao lična i kolektivna emocija	3
1.2. Socijalni identitet i kolektivna krivica u kontekstu Bosne i Hercegovine	10
1.3. Pravna, filozofska i politička određenja kolektivne krivice i odgovornosti	14
1.3.1. Kolektivna krivica kao sredstvo političkog pritiska	24
1.4. Psihološka razmatranja kolektivne krivice	28
1.5. Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje	32
1.6. Odnos etničke identifikacije i kolektivne krivice (prihvatanja i pripisivanja). 37	
1.7. Determinantne prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice.....	39
1.8. Osvrt na predmet istraživanja i njegov naučni doprinos.....	44
1.9. Ciljevi istraživanja	46
1.10. Hipoteze istraživanja	47
2. Metod rada.....	52
2.1. Opis uzorka	52
2.2. Opis procedure terenskog rada	53
2.3. Varijable istraživanja	53
2.4. Instrumenti istraživanja.....	54
2.5. Obrada podataka	59
2.6. Etički aspekt istraživanja	60
3. Rezultati istraživanja.....	61
3.1. Rezultati u vezi prve hipoteze- povezanost etničkog identiteta i kolektivne krivice	65
3.2. Rezultati u vezi druge, treće, četvrte i pete hipoteze- odnos etničkog identiteta i komponenti kolektivne krivice putem posrednih varijabli	69
3.3. Rezultati u vezi šeste hipoteze- nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među mladim i starijim generacijama.....	77
3.4. Rezultati u vezi sedme hipoteze- stresno ratno iskustvo i kolektivna krivica .	79
4. Diskusija.....	81
4.1. Etnički identitet i kolektivna krivica.....	81
4.2. Odnos etničkog identiteta i kolektivne krivice putem posrednih varijabli	84
4.3. Ideja prihvatanja grupne odgovornosti i kolektivna krivica	89

4.4. Prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama	94
4.5. Stresno ratno iskustvo i kolektivna krivica.....	98
5. Zaključak.....	100
6. Literatura	112
7. Prilozi	123
Prilog 1. Upitnik istraživanja	123
Prilog 2. Koeficijenti korelacije između istraživačkih varijabli, prosječne vrijednosti i standardne devijacije.....	129
Biografija autora	130
Izjava o autorstvu.....	131
Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada.....	132
Izjava o korišćenju	133

1. Uvod

U svakodnevnom političkom i društvenom kontekstu često čujemo riječi povezane sa međusobnim optuživanjem kao što su odgovornost, krivica ili kolektivna krivica, posebno u društvima čiji odnosi su opterećeni relativno skorim ratnim sukobima. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata Karl Jaspers je u svom poznatom eseju *Pitanje krivice* iznio dileme povezane sa individualnim i kolektivnim aspektima odgovornosti, osvrnuvši se na njene različite manifestacije u vidu pravne, moralne, političke i metafizičke krivice. Navodeći različite modalitete individualne i kolektivne odgovornosti, Jaspers (2009) je pokušao da napravi suptilnu distinkciju između njenih individualnih i kolektivnih aspekata, ostavljajući mogućnost razmatranja krivice kolektiva kako na nivou političke odgovornosti, tako i na unutrašnjem metafizičkom nivou doživljaja krivice kao emocije. Iako je pojam kolektivne krivice nešto sa čim se susrećemo u svakodnevnom govoru, često u kontekstu međusobnog optuživanja suprotstavljenih socijalnih grupa, kolektivna krivica se relativno skoro počela razmatrati kao nov teorijski i empirijski konstrukt kroz sistematična socijalno-psihološka istraživanja (Doosje, Branscombe, Spears & Manstead, 1998; Branscombe & Doosje, 2004). Aktuelna socijalno-psihološka razmatranja i izučavanja kolektivne krivice, definišu navedeni konstrukt kao emociju koja se javlja na nivou grupe i koja se zasniva na osjećaju grupne pripadnosti i prihvatanju činjenice da su postupci, bilo vlastite ili tuđe grupe, nemoralni (Branscombe & Doosje, 2004). Bitan preduslov prihvatanja kolektivne krivice je grupna pripadnost, suočavanje sa nemoralnim aktivnostima grupe, doživljaj da je grupa kriva za počinjena nemoralna djela, te prihvatanje ideje da je moguće da kolektiv osjeti krivicu zbog zločina njegovih pojedinih pripadnika (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004). Pojam kolektivne krivice upravo polazi od značaja socijalnog identiteta kao osnove za razvoj kolektivnih emocija, te je zajednički identitet osnova za doživljaj krivice i među članovima društva koji nisu direktno učestvovali u činjenju štete ili zločina. Kada govorimo o kolektivnoj krivici u navedenom, psihološkom smislu, bitno je naglasiti da je navedeni pojam oslobođen ideološkog, filozofskog i političkog naboja, te da predstavlja intrapsihički doživljaj koji se zasniva na grupnoj kategorizaciji i pripadnosti (Čorkalo Biruski i Magoč, 2009). Branscombe i saradnici (2004) ističu razliku između dva aspekta kolektivne krivice, tačnije, prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice. Dok prihvatanje

kolektivne krivice proizilazi iz grupne pripadnosti i uvjerenja da su postupci vlastite grupe prema drugoj grupi nemoralni, pripisivanje kolektivne krivice proizilazi iz kategorizacije drugih kao pripadnika grupe koja je povrijedila našu vlastitu grupu. Navedeni doživljaj može da proistekne ne samo iz aktuelnog nego i iz istorijskog sukoba, te predstavlja potrebu da svi članovi navedene grupe osjete kajanje i krivicu za nepravdu koju su nanijeli vlastitoj grupi (Branscombe et al., 2004). Takođe, navedeni autori ističu značaj grupne odgovornosti (*Whole Group Accountability*) kao ideje koja preispituje mogućnost proglašavanja kolektiva krivim zbog zločina njegovih pojedinih predstavnika. Prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice ne bi mogli da se razviju ukoliko nije prisutan stav da je kolektiv moguće smatrati odgovornim zbog zločina njegovih pojedinih predstavnika, tako da ideja prihvatanja grupne odgovornosti predstavlja značajan preduslov za dublji uvid u pojam kolektivne krivice kao intrapsihičkog doživljaja (Branscombe et al., 2004, str. 20). Sve tri komponente kolektivne krivice predstavljaju odraz značaja preispitivanja uloge kolektiva, bilo vlastitog ili tuđeg, u činjenju nemoralnih djela i razmatranju ideje prihvatanja grupne odgovornosti. Vežanost za vlastitu grupu tj. etno-nacionalna identifikacija predstavlja značajan preduslov doživljaja kolektivne krivice, međutim, uticaj vežanosti za grupu na prihvatanje kolektivne krivice je često kontradiktoran i još uvijek nedovoljno istražen (Doosje et al., 1998, 2004; Roccas, Klar & Leviatan, 2004). Polazeći od značaja ispitivanja kolektivne krivice, kao procesa koji neosporno utiče na proces pomirenja, te sa aspekta prihvatanja kolektivne krivice podstiče opraštanje, spremnost na naknadu štete, te izvinjenje žrtvama i viktimiziranoj grupi (Schmitt, Branscombe & Brehm, 2004, Iyar, Leach & Pedersen, 2004; Gunn & Wilson, 2011), u ovom radu ćemo se usmjeriti na ispitivanje odnosa etničke identifikacije i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice među stanovništvom srpske nacionalnosti koji žive na području Republike Srpske, bosanskohercegovačkog entiteta sa većinskim srpskim stanovništvom. Ispitivanje potencijalnih posrednih faktora odnosa etničke identifikacije i prihvatanja, tj. pripisivanja kolektivne krivice, će omogućiti rasvjetljavanje kontradiktornog odnosa grupne vežanosti i doživljaja kolektivne krivice. Pri tome ćemo uzeti u obzir specifičnost postojećeg političkog i društvenog konteksta u Bosni i Hercegovni, zemlji koja se i dalje suočava sa izazovima procesa pomirenja, praštanja i

razvijanja zajedničkog života donedavno sukobljenih etničkih grupa, opterećenih traumama i „ukopanim“ pozicijama žrtava, i počinitelja zločina.

U ovom radu ćemo se isključivo baviti ispitivanjem kolektivne krivice (prihvatanja i pripisivanja) kao intrapsihičkog doživljaja u kontekstu postojećih socijalno-psiholoških istraživanja, fokusirajući se na faktore koji (ne)doprinosu njenom javljanju, bez isticanja političkih sudova i nametanja ideoloških obrazaca u vidu pozivanja na odgovornost bilo koje etničke grupe na prostoru Bosne i Hercegovine. Pored psiholoških razmatranja kolektivne krivice u uvodnom dijelu će biti napravljen kratki osvrt na pravna, politička i filozofska razmatranja kolektivne krivice kako bismo stekli širi uvid u različita, donekle oprečna i kompleksna razmatranja navedenog pojma, bez namjere da damo potpune odgovore na dileme povezane sa pitanjima individualne krivice i kolektivne odgovornosti.

1.1. Krivica kao lična i kolektivna emocija

Proučavanje emocija se tradicionalno u psihologiji oslanja na unutrašnje, subjektivne procese koji se doživljavaju i manifestuju na individualnom nivou kroz osjećanja, tjelesne reakcije i ponašanje. Proučavajući spoljašnje reagovanje i ponašanje na osnovu kojih se zaključuje o unutrašnjim, individualnim procesima koji leže u osnovi emocionalnog doživljaja, psihološka razmatranja se usmjeravaju na različite izvore informacija koje su povezane sa emocionalnim reagovanjem, bilo da je riječ o spoljašnjim događajima, tjelesnim reakcijama, ili individualnim reprezentacijama i kognitivnim šemama. Tradicionalno, psihološka razmatranja emocija se usmjeravaju na unutrašnje, individualne procese iako oni mogu da budu „tačka zbližavanja sociokulturnog uticaja“ (Frijda, 2012. str. 69).

Pomjerajući se od tradicionalnog posmatranja emocija kao subjektivnih doživljaja na individualnom nivou, novija socijalno-psihološka razmatranja usmjeravaju se na njihove socijalne funkcije koje pridonose ostvarivanje produktivnih i harmoničnih međusobnih odnosa, ali isto tako mogu da predstavljaju osnovu uspostavljanja granica i isticanja razlika među grupama koje se takmiče za status i moć. Oba vida socijalnog ispoljavanja emocija se mogu javiti kako na individualnom, tako i na grupnom planu (Fischer & Manstead, 2010). S obzirom da članovi iste grupe međusobno mogu da dijele

slična uvjerenja i stavove samim tim mogu da dožive slična emocionalna stanja (Smith, 1993. prema Salmela, 2014) koja ishoduju javljanjem grupnih emocija zasnovanih upravo na grupnoj kategorizaciji i osjećaju pripadnosti koji je izražen kroz socijalni identitet (Fischer & Mansead, 2010). Prema teoriji socijalnog identiteta Tajfela i Turnera (1974, 1979) pripadnost socijalnoj grupi oblikuje emocionalne i kognitivne procese te usmjerava ponašanje pojedinaca usvajanjem grupnih normi. Formirani socijalni identitet, usklađen sa vlastitom grupom, je značajan za održavanje samopoštovanja putem pozitivne evaluacije vlastite grupe u poređenju sa drugim socijalnim grupama. Pripadnost grupi tako čini osnovu za formiranje socijalnog identiteta i pozitivno isticanje vlastite grupe u poređenju sa „tuđim“ grupama (prema Hogg, 2006). Socijalne reprezentacije tj. dijeljeno znanje o prošlosti i međugrupnim odnosima se prenosi, reinterpreтира i opstaje kroz individualnu interakciju ali i kroz društvene institucije čime se održava kontinuitet grupe, pozitivna slika i socijalni identitet u čijoj osnovi leže zajedničke vrijednosti, stavovi i uvjerenja (Paez & Liu, 2011). Medusobna interakcija članova grupe, dijeljenje istih uvjerenja, stavova i interpretacija proteklih događaja ishoduje razvijanjem i dijeljenjem emocionalnih stanja koja se kroz interakciju prenose i šire među članovima grupe i postaju odraz grupnih emocionalnih orijentacija (Hatfield et al., 1992. prema Fischer & Mansead, 2010).

U kontekstu teorije socijalnog identiteta i grupne vezanosti, razvila se intergrupna emocionalna teorija (IET- Integroup Emotions Theory) sa ciljem objašnjenja mehanizama putem kojih dolazi do razvijanja emocija na osnovu grupne identifikacije i pripadnosti (Smith et al., 2008. prema Salmela, 2014). Prema osnovnoj postavci intergrupne emocionalne teorije, kako se pojedinac identifikuje sa grupom, grupa postaje dio ličnosti čime se podstiče njen emocionalni i socijalni značaj. Osobe se tako sa nekim grupama više identifikuju, te im pridaju više emocionalnog značaja, u odnosu na druge, manje značajne grupe. Navedena teorija ističe da se grupne emocije odlikuju sa nekoliko značajnih karakteristika koje ih razlikuju od individualno doživljenih emocija:

1. grupne emocije se mogu razviti među članovima društva kao reakcija na događaje koji su uticali na druge članove njihove grupe ali ne na njih same;

2. intenzitet grupnih emocija zavisi od nivoa identifikacije pojedinca sa grupom (osobe koje se više identifikuju sa grupom prije će doživjeti i ispoljiti grupnu emociju);
3. grupne emocije se šire na socijalnom nivou, prevashodno među prototipnim (tipičnim) članovima grupe;
4. grupne emocije motivišu i regulišu unutargrupno i međugrupno ponašanje.

Grupne emocije su, prema pomenutoj teoriji, vezane za određene objekte ili događaje koji su vrlo značajni za grupu, te tako usmjeravaju i motivišu grupno ponašanje. S druge strane, bitna pretpostavka ove teorije jeste da je grupna identifikacija preduslov za razvijanje grupnih emocija, koje povratno mogu da utiču na jačanje grupne identifikacije (Salmela, 2014). Navedena teorija se zasniva na postavkama teorije socijalnog identiteta sa fokusom na procese koji, polazeći od grupne identifikacije, doprinose razvijanju emocija na kolektivnom nivou. Polazeći od pravca razvijanja grupnih emocija koji ističe socijalni identitet kao osnovu za razvijanje kongruentne emocije na nivou grupe (Iyan & Leach, 2008), Thomas, McGarty & Mavor (2009) ističu i drugačiji pravac razvoja grupnih emocija polazeći od individualno doživljene emocije koja se kroz interakciju prenosi i dijeli među članovima grupe. Tačnije, navedeni autori ističu dva pravca razvoja kolektivnih emocija. Jedan pravac kreće od grupne pripadnosti, djeljenih normi i uvjerenja koji oblikuju dominantnu emocionalnu orijentaciju na nivou grupe, utičući tako na sve pojedince koji dijele zajednički socijalni identitet. Drugi pravac razvoja grupnih emocija polazi sa individualnog nivoa, tako da se individualno doživljene emocije dalje dijele među članovima socijalne grupe, te dovode do preispitivanja položaja pojedinca i grupe. Individualno doživljena emocija koja biva prepoznata i kod ostalih članova grupe postaje osnova za formiranje emocije na kolektivnom nivou (Thomas, McGarty & Mavort, 2009). Oba pravca razvoja grupnih emocija su u dinamičnom odnosu i interakciji koja varira u zavisnosti od socijalnog konteksta. U jednom momentu dijeljena socijalna uvjerenja utiču na pravac razvoja i prihvatanja grupne emocije, kao što i pripadnost određenoj grupi na individualnom nivou može uticati na proživljavanje određenog emocionalnog stanja koje se kroz međusobnu interakciju dijeli među članovima grupe i utiče na preispitivanje grupnih normi i postupaka, povratno oblikujući socijalni identitet. Sličnost dinamičnog uticaja emocija doživljenih na individualnom i grupnom nivou,

vezano za događaje i iskustva od značaja za grupu kojoj pripadamo, možemo da uočimo u odnosu na intergrupnu emocionalnu teoriju koja upravo ističe povratni uticaj grupnih emocija na jačanje socijalnog identiteta. Socijalni identitet leži u osnovi razvoja grupne pripadnosti, podstičući razvijanje zajedničkih stavova, uvjerenja i emocionalnih reakcija koje se prenose među članovima grupe, transformišući i oblikujući individualna iskustva i emocije, redefinišući tako socijalni identitet koji povratno utiču na kreiranje grupne dinamike i osjećaja pripadnosti.

Polazeći od tradicionalnih razmatranja emocija kroz individualne, unutrašnje procese, krivica se definiše kao emocionalno stanje koje se ispoljava u situacijama subjektivne procjene da smo nekim svojim gestom ili postupkom prouzrokovali štetu ili patnju drugima. Krivica se javlja u kontekstu socijalizacije i usvajanja društvenih normi i vrijedosti čije kršenje izaziva saznanje da smo u „krivu“ i da smo učinili nešto što nismo trebali (Lazarus, 1991; Lindner, 2009; Milivojević, 2007). Doživljaj krivice motiviše osobu da nadoknadi izazvanu štetu, te ishoduje saosjećanjem sa oštećenim utičući tako na promjenu ponašanja koje je dovelo do negativnih posljedica. Na taj način, krivica se povezuje sa javljanjem reakcija koje su usmjerene na samotransformaciju, izvinjenje i reparaciju (Milivojević, 2007. str. 591; Lewis, 2012). S druge strane, osjećaj krivice može da se izbjegava putem emocionalno usmjerene strategije suočavanja sa stresom koja dovodi do negiranja učinjenih zločina ili pripisivanja krivice drugoj socijalnoj grupi. Staub (2003) ističe značaj „žrtvenog jarca“ i dehumanizacije druge socijalne grupe kao preduslova za opravdanje nasilja, nemoralnih djela i očuvanja pozitivne slike o sebi. Navedeni mehanizmi prema Lazarusu (1991) predstavljaju odbranu od osjećaja krivice i nelagode koju ista izaziva. Suštinski, za oba autora, navedeni mehanizmi predstavljaju osnovu za dublji i tragičniji sukob. Osjećaj krivice prestavlja svojevrsno socijalno i kulturno osjećanje jer nastaje uslijed kršenja internalizovanih normi i vrijednosti koje su nastale u okviru društvene strukture. Tu dolazimo do „tačke zblizavanja“ (Frijda, 2012. str. 69) unutrašnjeg, emocionalnog doživljaja i spoljašnjeg, socio-kulturnog uticaja koja može da odstupa od osobe do osobe. Tačnije, između postojećih moralnih normi i vrijednosti društva i usvojenih moralnih normi pojedinca ne mora da postoji potpuno poklapanje. Individualni moralni sistem može sadržavati više ili manje od postojećih kulturnih normi tako da u situacijama kršenja moralnih normi pojedinci mogu da osjete krivicu koju ne moraju

dijeliti ostali članovi te društvene zajednice (Milivojević, 2007). Lazarus (1991) ističe da osoba ne mora lično da bude uključena u prestup, čak i zamišljeni grijeh može dovesti do javljanja osjećaja krivice, dovoljno je da smatramo da smo učestvovali u prestupu. Prihvatanje odgovornosti za učinjenu nepravdu u kojoj nismo direktno učestvovali čini pretpostavku koja doprinosi javljanju osjećaja krivice na individualnom ali i na grupnom planu, među članovima društva koji nisu direktno učestvovali u nemoralnim djelima. Polazeći od osjećaja grupne pripadnosti kao i zajedničkih karakteristika koje leže u osnovi socijalnog identiteta dolazimo do bitnih preduslova za razvijanje grupnih emocija, među kojima se ističe i kolektivna krivica. Kolektivna krivica se definiše kao emocija koja se javlja na nivou grupe uslijed suočavanja sa zločinima i nemoralnim djelima koja su počinjena od strane tuđe ili vlastite grupe (Branscombe & Doosje, 2004). Prihvatanje kolektivne krivice je izraženo ukoliko je fokus preispitivanja usmjeren na suočavanje sa nemoralnim aktivnostima počinjenim od strane vlastite grupe. Ukoliko su učinjena (ne)djela vlastite grupe dovoljno snažna, te je nemoguće izvršiti reinterpetaciju događaja ili minimizirati štetu koja je načinjena drugoj grupi, dolazi do suočavanja sa prihvatanjem kolektivne krivice (Branscombe & Doosje, 2004). S druge strane, pripisivanje kolektivne krivice se javlja ukoliko je pažnja usmjerena na preispitivanje zločina počinjenih od strane suprotstavljene grupe. Ukoliko vlastita grupa procjenjuje da je oštećena od druge grupe, razvije se očekivanja da „oni“ trebaju da osjete krivicu zbog zločina koje su „nam“ počinili (Branscombe et al., 2004. str. 18). Nacionalni tj. socijalni identiteti predstavlja snažnu osnovu kolektivne slike o sebi, samopoštovanja i kolektivnih emocija. U okviru međugrupnih odnosa, kolektivne emocije nastaju na osnovu percepcije vlastite grupe, njenog položaja i statusa u poređenju sa vanjskom socijalnom grupom. Ukoliko se osoba kategoriše kao pripadnik grupe, te ukoliko je šteta učinjena od strane grupe legitimno potvrđena i dovoljno vidljiva da se teško može poreći, velika je vjerovatnoća da će se javiti prihvatanje kolektivne krivice. S druge strane, kategorizacija drugih kao pripadnika grupe koja je povrijedila vlastitu grupu podstiče pripisivanje kolektivne krivice. Pripisivanje kolektivne krivice tako biva determinisano međugrupnom kategorizacijom i poređenjem štete koju je pretrpjela vlastita grupa u poređenju sa grupom sa kojom je u sukobu.

Slično kao i kod mehanizama reagovanja i suočavanja sa osjećajem krivice na individualnom planu, suočavanje sa nedjelima učinjenim u prošlosti može ishodovati

prihvatanjem kolektivne krivice koja, kao emocionalno stanje na nivou grupe, podstiče prosocijalno ponašanje, motiviše aktivnosti u cilju poboljšanja položaja žrtava, te transformiše grupno razmišljanje kako bi se prevazišle greške nastale u prošlosti (Branscombe & Doosje, 2004). S druge strane, ukoliko grupa ne smatra da su njeni članovi uzrokovali nepravedan događaj (Branscombe & Miron, 2004. prema Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004) ili ukoliko se nepravična ili agresivna akcija procjenjuje kao opravdavajuća u datim okolnostima (Lickel, Schmader & Barquissau, 2004) mala je mogućnost da će se među članovima grupe prihvatiti kolektivna krivica. Vrlo je vjerovatno da se u navedenim situacijama izbjegavanja suočavanja sa odgovornošću vlastite grupe, fokus usmjerava na preispitivanje postupaka suprotstavljene grupe, koja se poziva na osjećaj odgovornosti i suočavanja sa krivicom zbog zločina počinjenih od strane njenih pojedinih članova. U navedenim karakteristikama (ne)ispoljavanja prihvatanja kolektivne krivice, kao emocije na širem socijalnom planu, vidljiva je određena sličnost sa mehanizmima njenog javljanja i mogućeg izbjegavanja na ličnom planu. Težnja ka očuvanju pozitivnog socijalnog identiteta, kroz komparaciju i takmičenje sa drugim grupama, utiče na dinamiku ispoljavanja prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, relativizujući tako internalizovane moralne standarde prilikom njihove primjene u odnosu na vlastitu ili tuđu grupu. U kontekstu međugrupnog poređenja i takmičenja za status i moć, znaci suočavanja sa zločinima i krivicom se zanemaruju, odbacuju i osuđuju što dovodi do pitanja na koji način, i da li se određeni emocionalni znaci moralnog promišljanja u vidu prihvatanja krivice mogu ispoljiti, u kojim generacijskim kontekstima i putem kojim posrednih mehanizama. Lindner (2009) ističe da osjećaj krivice može spriječiti ljude da čine zločine, a ukoliko se osjećaj krivice javi zbog već počinjenih zločina navedena emocija može podstaći priznanje, izvinjenje i posljedično praštanje od strane žrtava (Lindner, 2009). Uticaj emocija na prevazilaženje konfliktnih situacija je značajan, jer pozitivne emocije povećavaju konstruktivnu adaptaciju i prevazilaženje stresnih situacija kroz pozitivne akcije i saosjećanje sa drugima (Lindner, 2009). Slično kao i kod individualno doživljene krivice, prihvatanje kolektivne krivice ima veliki uticaj na ispoljavanje izvinjenja i reparacije podstičući izgradnju boljih odnosa među grupama u konfliktu (Fischer & Manstead, 2012). Pri tome ne smijemo zanemariti izrazit značaj sklonosti pripisivanja kolektivne krivice suprotstavljenoj grupi, jer

navedena emocionalna očekivanja javljanja krivice i odgovornosti od strane druge grupe mogu determinisati pravac kretanja aktivnosti koji potencijalno mogu dovesti do veće spremnosti na pomirenje. Uticaj grupnih emocija je prisutan na unutargrupnom ali i na međugrupnom planu, te se njihov potencijalni smjer uticaja može ogledati kroz podsticanje i jačanje veza među grupama u cilju razvoja boljih i kvalitetnijih međugrupnih odnosa, ali isto tako, grupne emocije mogu uticati na smjer odnosa koji grupe može i udaljiti od procesa pomirenja, podstičući međusobno optuživanje.

Polazeći od značaja ispitivanja kolektivnih emocija, te uticaja socijalnog identiteta i grupne pripadnosti na njihovo razvijanje i dinamiku, dolazimo do pitanja da li etnička vezanosti doprinosi javljanju emocije kao što je kolektivna krivica. Iako etnički identitet, tj. osjećaj grupne pripadnosti, čini preduslov za razvijanje grupnih emocija, istovremeno vezanost za grupu i težnja očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta i ugleda doprinosi tendenciji izbjegavanja prihvatanja krivice i njenog većeg pripisivanja drugim grupama. Ova dva, kontradiktorna smjera odnosa etničkog identiteta i kolektivne krivice moguće je dublje razumjeti utvrđivanjem faktora koji leže u potencijalnom paradoksu grupne identifikacije (kompleksnom odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice). Utvrđivanjem uslova i posrednih faktora koji leže u odnosu etničke identifikacije i grupne emocije kao što je kolektivna krivica, dolazimo do utvrđivanja procesa koji na grupnom nivou mogu podstaknuti kritičko promišljanje i društvene akcije koje sa sobom nose potencijalno transformišuće socijalno dejstvo, podstičući spremnost na pomirenje.

U ovom poglavlju smo željeli istaći osnovna teorijska razmatranja grupnih emocija, mehanizama njihovog javljanja i značaja u procesu oblikovanja međugrupnih odnosa, bilo u pozitivnom, bilo i u negativnom smjeru. To je posebno značajno ukoliko uzmemo u obzir dva različita pravca potencijalnog uticaja prihvatanja i pripisivanja krivice na proces pomirenja doskora sukobljenih grupa. Zbog toga što je to krivica neprijatno emocionalno stanje dolazi do njenog izbjegavanja, kako na individualnom, tako i na kolektivnom nivou. Internalizovane moralne norme leže u osnovi unutrašnjih doživljaja koji su djelom nastali uslijed socio-kulturnog uticaja, te je javljanje kolektivne krivice dobrim dijelom slično među većinom članova socijalne grupe. Pored toga, djeljenje osjećaja odgovornosti za grupne postupke, uslijed osjećaja zajedničke

grupne pripadnosti, aktualizuje izniman značaj socijalnog identiteta u pogledu razvoja prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među članovima određene grupe. U narednom poglavlju ćemo se detaljno osvrnuti na značaj socijalnog identiteta u procesu formiranja grupnih emocija kao što su prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice.

1.2. Socijalni identitet i kolektivna krivica u kontekstu Bosne i Hercegovine

Pripadnost grupi čini bitnu ljudsku potrebu tačnije, predstavlja osnov socijalnog i psihološkog razvoja pojedinca. Veza za grupu je jako intenzivna, te se njena pripadnost doživljava kao esencijalni dio ličnosti i sastavni momenat vlastitog identiteta (Rot, 2010). Socijalni identitet predstavlja vezu između pojedinca i socijalnog okruženja te definiše karakteristike putem kojih je pojedinac određen kroz karakteristike grupe, tj. kategorije kojoj pripada (pol, starost, nacija, etnicitet itd.). Tokom svakodnevne interakcije često definišemo i razlikujemo sebe u odnosu na druge kroz različite komparacije i kategorije, međutim svaki vid kategorizacije neće postati odraz dugoročnog i stabilnog identiteta. Wentholt ističe tri komponente koje su potrebne da bi pripadnost određenom kolektivu ishodovala formiranjem socijalnog identiteta; 1) socijalna klasifikacija ili sociostrukturalna komponenta, 2) specifično ponašanje, norme i očekivanja vezana za kategoriju i 3) procjena ontološkog aspekta- ontološka komponenta (prema Verkuyten, 2004). Sociokulturna komponenta ističe prisustvo socijalne klasifikacije ljudi u kategorije, odnosno grupe. Navedeni proces kategorizacije se prepoznaje kao bitan kognitivni proces koji leži u osnovi razvoja socijalnog identiteta i međugrupnih odnosa. Za svaku kategoriju tj. grupu vezana su određene karakteristike, očekivanja i vrijednosti koje definišu i određuju međugrupne odnose. Navedene norme i očekivanja u odnosu na djelovanje i ponašanje vezana su za pripadnike vlastite i tuđe grupe. Procjena ontološkog aspekta se odnosi na potpuno prihvatanje grupne pripadnosti kao sastavnog dijela svakodnevne interakcije, osnove socijalne konstrukcije i međugrupnih odnosa (Hamilton, Sherman & Rodgers, 2004). Sve tri komponente zajedno suštinski odražavaju dublju grupnu vezanost tj. socijalni identitet (Verkuyten, 2004).

Prema teoriji socijalnog identiteta Tajfela i Turnera (1978, 1979) socijalni identitet predstavlja dio individualnog samoodređenja kroz svijest o pripadnosti vlastitoj grupi, čije članstvo ima odgovarajući emocionalni značaj. Prema navedenoj teoriji,

članovi grupe teže formiranju pozitivnog socijalnog identiteta koji se održava putem isticanja pozitivnih karakteristika vlastite grupe u poređenju sa „tuđim“ grupama. Navedena tendencija međugrupnog poređenja leži u osnovi favorizovanja i isticanja vlastite grupe kao superiornije sa ciljem održavanja pozitivnog socijalnog identiteta (prema Cottam, Dietz-Uhler, Mastors & Preston, 2004). Razvijanje socijalnog identiteta je povezano i sa sistemom zajedničkih uvjerenja, znanja i stavova u pogledu istorijskih događaja što se može povezati sa Moscovicijevim (1981) razmatranjem sadržaja socijalnih reprezentacija, kao sistema zajedničkih i djeljenih uvjerenje o vlastitoj i tuđoj grupi (prema Dresler-Hawke, Liu, 2006; Petrović, 2005). Zajedničke socijalne reprezentacije istorije leže u osnovu formiranja grupnog identiteta koji je ujednačen sa socijalnim uvjerenjima i stavovima grupe o proteklim konfliktnim događajima (Liu et al., 1999), posebno ukoliko se ti konflikti ponavljaju iz generacije u generaciju (Bar-Tal, 2003; Bar-Tal, 2007).

Kako bismo razumjeli prirodu uticaja socijalnog tj. etno-nacionalnog identiteta na razvoj grupnih emocija u bosanskohercegovačkom društvu, osvrnućemo se na aktuelni politički i socijalni konteksti u Bosni i Hercegovini, zemlji opterećenoj različitim interpretacijama prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Bosna i Hercegovina je država nastala nakon ratnih dešavanja koja su uslijedila raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine okončana su ratna dešavanja, te je formirana Bosna i Hercegovina kao država koja se sastoji od dva entiteta (Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine) i Brčko distrikta koji ima poseban status. Ad hoc međunarodna institucija tj. Kancelarija visokog predstavnika nadgleda i odgovara za implementaciju Dejtonskog mirovnog sporazuma, odražavajući konstantno prisustvo i uticaj međunarodne zajednice na politički život u BiH. Politička organizacija BiH ističe postojanje tri konstitutivna naroda-Bošnjaka, Srba i Hrvata koji jedni drugima predstavljaju referentne grupe za poređenje, odmjeravanje i raspravljanje o društvenoj i političkoj moći u zemlji (Turjačanin, 2011). Administrativna podjela suštinski ocrta i etničke podjele, tako da većinsko stanovništvo u Republici Srpskoj čine Srbi, a u Federaciji Bosne i Hercegovine Bošnjaci i Hrvati. Nakon posljednjih ratnih dešavanja, u Bosni i Hercegovini (BiH) je došlo do stvaranja animoziteta i jačanja razlika među etničkim grupama koje su prethodno živjele u tolerantnim multietničkim sredinama sa izrazito

zastupljenim osjećajem zajedništva (Čalić, 2013). Navedene razlike dodatno podržava različita organizacija nastavnih planova i programa u osnovnim i srednjim školama, a koji su organizovani oko nacionalnih grupa predmeta (jezik, istorija, geografija, priroda i društvo). Različita priroda obrazovanja, predstavlja samo jedan segment političkog i socijalnog života koji je organizovan po principu različitosti „konstitutivnih naroda“, a što se svakako odražava na međuljudske odnose koji bivaju označeni etničkim granicama (Majstorović i Turjačanin, 2011. str. 34). Dvadeset godina nakon uspostavljanja mira u Bosni i Hercegovini, uočljive su različita tumačenja Dejtonskog mirovnog sporazuma i tri različite vizije BiH, što dodatno podriva ionako urušenu ekonomsku stabilnost zemlje. Izrazita homogenizacija i radikalizacija stavova sve tri etničke grupe (Srbi, Hrvati i Bošnjaci), odražava različite poglede i interpretacije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti BiH (Latal, 2015). Od prvog dana samostalnosti u BiH su prisutne različite orijentacije, od tendencije uspostavljanja kontrole nad cijelom državom uz centralizaciju vlasti, preko prijetnji referendumom u cilju izdvajanja entiteta iz BiH, do insistiranja na stvaranju trećeg entiteta ili većoj autonomiji kantona (Vuković, 2015).

U navedenom političkom i socijalnom kontekstu, odmjeravanja, poređenja i političkog sukobljavanja etničkih grupa u BiH, možemo da govorimo o višeslojnim identitetima formiranim u različitim i suprotstavljenim socijalnim reprezentacijama prošlosti proteklog ratnog iskustva. Kao što smo prethodno elaborirali, socijalni identitet vezan je za kulturu, norme ponašanja i očekivanja grupe, podstičući određene forme ponašanja i emocionalnog reagovanja kao sastavnog dijela svakodnevne socijalne interakcije i međugrupnih odnosa (Verkuyten, 2004). U cilju sticanja jasnijeg uvida u slojevitost socijalnog identiteta na području BiH, osvrnućemo se na osnovne terminološke odrednice etničkog, nacionalnog i državnog identiteta. U društvenim naukama je prisutna saglasnost u pogledu određivanja razlike između etničkog i nacionalnog u skladu sa razvojem političke države, tako da etnički identitet predstavlja oznaku za pripadnost etničkoj grupi, dok nacionalni identitet odražava pripadnost određenoj državi. U periodu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije termini narod i narodnost su se koristili kao oznaka za etničku pripadnost, a tek rijetko kao oznaka državnog identiteta, tako da se isticala nacionalna (etnička) i jugoslovenska vezanost. U zapadnoj literaturi se etničko koristi kao oznaka etničkih grupa ili manjina

pri čemu dolazi do preklapanja rasnog i etničkog, dok se nacionalni identitet odnosi na pripadnost određenoj državi (Majstorović i Turjačanin, 2011). S obzirom da BiH predstavlja državu tri naroda, Srba, Bošnjaka i Hrvata, u ovom radu ćemo etnički i nacionalni identitet koristiti kao sinonime, jer će o državnom identitetu biti vrlo malo riječi, pri čemu ćemo prednost dati terminu etnički identitet. Tako je nacionalni, tačnije, etnički identitet vezan za zajedničku vjersku, kulturnu i istorijsku pripadnost i lojalnost navedenim konstitutivnim narodima (Srbi, Hrvati i Bošnjaci), dok se državni identitet više formalno odnosi na osjećaj pripadnosti nadređenoj kategoriji, državi BiH. Navedeno je čak relativizovano među stanovnicima Republike Srpske, koji bi se prije odredili u kontekstu entiteta, a ne postojeće države.

U periodu nakon posljednjih ratnih dešavanja u javnom diskursu nije prihvaćen osjećaj zajedničkog bosanskohercegovačkog nacionalnog opredjeljenja. Osnovne državne simbole, na primjer sadašnju zastavu, BiH je 1998. godine nametnuo tada aktuelni Visoki predstavnik međunarodne zajednice, a ubrzo zatim BiH je dobila grb, te je usvojena i državna himna. Uslijed odsustva iskrene političke volje i namjere da se navedeni državni simboli afirmišu kao vrijednosti zajedništva, te uslijed neprekidni sukoba i animoziteta etničkih grupa, tj. njihovih političkih predstavnika, stanovnici BiH nisu razvili osjećaj zajedničke državne pripadnosti (Vuković, 2015). Prema razmatranjima pojedinih istraživanja, sukobi i nasilje su prevashodno doveli do naglašavanja međugrupnih razlika prije nego što su razlike primarno uzrokovale ratna dešavanja na području bivše Jugoslavije. Prisustvo etničke tolerancije je i dalje bilo izraženo tokom 80-ih (Čalić, 2013) čak i u etnički najheterogenijim sredinama, ali etnička netolerancija je upravo najviše porasla u područjima koja su bila izložena ratnim sukobima (Elcheroth, Corkalo Birusk & Spini, 2014). Rat koji je za sobom ostavio ruševine, izbjeglištvo, i zločine je narušio povjerenje doskora bratskih naroda, pokidao osnove socijalnog kapitala (Ajduković, 2003), ostavivši izazove u pogledu socijalne rekonstrukcije zajednice. Navedeni izazovi su prisutni i danas, dvadeset godina nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, za što dijelom odgovornost snose politički predstavnici naroda u BiH, međunarodna zajednica, ali i cjelokupno bosanskohercegovačko društvo.

Posmatrajući ovako složene i dinamične odnose naroda i etničkih grupa na području BiH, možemo govoriti o etničkom (nacionalnom) identitetu koji je prevashodno zastupljen među narodima koji žive na ovom podneblju, uz vrlo nisko prisustvo osjećaja zajedništva i pripadnosti kroz nadređeni identitet BiH države. Etnički identitet predstavlja sastavni dio grupne pripadnosti i vezanosti za srpski narod koji je djelom povezan i sa određenim teritorijalnim područjem tj. entitetom Republike Srpske u kojem dominira stanovništvo srpske nacionalnosti. Rezultati istraživanja na području BiH pokazuju da se među srpskim stanovništvom prema značaju prevashodno ističe pripadnost vlastitom narodu, religiji i entitetu, zatim i pripadnost Evropi dok se na posljednjem mjestu po značaju ističe pripadnost državi BiH. Slični rezultati su dobijeni i među druge dvije etničke grupe u BiH (Turjačanin, 2011). Polazeći od navedenog društvenog konteksta, u okviru kojeg etnička pripadnost ima veliki značaj, te predstavlja osnovu koja usmjerava i oblikuje međugrupne odnose među narodima na području BiH, biće značajno ispitati na koji način i posredstvom kojih mehanizama navedena grupna pripadnost utiče na razvoj kolektivne krivice. Priroda i smjer navedenih odnosa su značajno oblikovani dominantnim stavovima i interpretacijama prošlosti, te čine sponu za dublje razumijevanje razvoja grupnih emocija sa svim postojećim specifičnostima koje život sa sobom nosi u okrilju Bosne i Hercegovine.

1.3. Pravna, filozofska i politička određenja kolektivne krivice i odgovornosti

Počevši od individualno shvaćenog grijeha, osjećaja krivice i kajanja u hrišćanskoj tradiciji (Schlink, 2013), razmatranja kolektivne krivice i odgovornosti sa pravnog, filozofskog ili političkog gledišta aktuelizuju dilemu održivosti kolektivne krivice na širem društvenom planu. Preispitujući održivost krivice na grupnom nivou osvrnućemo se na dva različita aspekta istog pojma, tj. na mogućnost proglašavanje kolektiva krivim za nedjela učinjena u njegovo ime, kao i pitanje da li se pojedinci u određenoj grupi mogu osjećati krivim i odgovornim za zločine počinjene od strane njihovih pojedinih predstavnika ili članova grupe. Oba pravca promišljanja o kolektivnoj krivici i odgovornosti se javljaju u različitim teorijskim razmatranjima tako da ćemo im dati poseban značaj kako bismo shvatili različita pravna, filozofska i politička preispitivanja održivosti navedenog pojma, a koja imaju uticaja i na socio-psihološka razmatranja kolektivne krivice.

Da bismo rasvijetlili navedenu dilemu prvo ćemo se osvrnuti na osnovne terminološke odrednice povezane sa pojmom kolektivne krivice, počevši od pravnih određenja okrivljavanja i odgovornosti. French (2008) ističe dva značenja pojma okrivljavanja. Sa jedne strane okrivljavanje predstavlja određivanje uzroka ili grešaka kroz utvrđivanje odgovornosti, dok drugi aspekt pojma okriviti znači smatrati nekog odgovornim. U pravnom kontekstu neke ljude možemo okriviti za određene događaje ili postupke ali ih ne trebamo okrivljavati. Okrivljavanje predstavlja odraz negodovanja ili nezadovoljstva koji kao reakcije proističu iz određenih standarda i očekivanja za koje smatramo da ih je trebalo poštovati. Tako dolazimo do situacija u kojima se određeni kolektiv okrivljuje za određene događaje koje je mogao spriječiti ali ih je prećutno prihvatio, te time narušio određene moralne standarde dobrog koje je trebalo poštovati. U navedenom kontekstu pitanje krivice se odnosi na pravnu odrednicu individualne odgovornosti dok okrivljavanje predstavlja proglašavanje cijelog kolektivan krivim tj. odgovornim zbog postupaka pojedinih predstavnika (French, 2008). Iako međunarodni zakon zabranjuje kolektivno kažnjavanje, istovremeno omogućava usmjeravanje odmazde prema cijeloj naciji (Schlink, 2013) kako bi se postigli međunarodni ciljevi, obuhvativši tako navedenim mjerama veliki broj pripadnika sankcionisane grupe. Kolektivna odgovornost se tako koristi kao sredstvo za postizanje praktičnih ciljeva (Lewis, 2008) kažnjavanjem kolektiva, ipak posljedice odmazde uglavnom trpe pojedinci koji nisu direktno krivi za (ne)djela zbog kojih se kolektiv poziva na odgovornost (Schlink, 2013). Iako se, pravno gledajući, krivica posmatra sa aspekta individualne odgovornosti Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida¹ pored definisanja individualne odgovornosti za zločin, indirektno uspostavlja odgovornost države čime:

„Otvora složena pravno-politička pitanja (in)direktne odgovornosti države za činjenje, kao i (ne)mogućnost pripisivanja specifične namjere vršenja genocida državi kao subjektu međunarodnog prava (Tejić, 2007. str. 33).“

Utvrđivanjem odgovornosti države nije moguće utvrditi vezu između učinjenog zločina i individualne svijesti tj. volje o činjenju zlodjela, ali se pristupa utvrđivanju specifične namjere vojnog i političkog vrha, te pojedinaca i organizacija koje su sa

¹ Usvojena Rezolucijom 260 (III) A Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 9. decembra 1948. godine, stupila na snagu 12. januara 1951. godine.

njima povezane, u činjenju zločina povezanih sa uništenjem pripadnika određene grupe, što pruža mogućnost za uspostavljanjem odgovornosti države za činjenje genocidnih djela. S obzirom da samo počinitelj može da ima namjeru, njegovo krivično djelo se pripisuje državi. Ukoliko se utvrdi odgovornost države za genocid to samo po sebi ne podrazumjeva postojanje kolektivne krivice, te ne treba da dovodi do odlaganja utvrđivanja pojedinačne odgovornosti za počinjene zločine u cilju postizanja individualizacije i konkretizacije krivice (Jurešić, 2007). Definisanje pravne odgovornosti države aktuelizuje pitanje političke odgovornosti i krivice države za činjenje ili nespriječavanje genocida, kao i neprocesuiranje osoba koje su izvršile zločin, ipak i dalje je snažan fokus usmjeren kako na međunarodnu prevenciju zločina tako i na pitanje individualno definisane i određene krivice pojedinca. Indirektno, okrivljavanje države pruža mogućnost simboličkog pripisivanja krivice i odgovornosti ka specifičnom kolektivu ishodujući proglašavanjem jednog kolektiva krivim/odgovornim za odstupanje od očekivanih obrazaca moralnog ponašanja (French, 2008).

Sa filozofskog aspekta, pitanje krivice možemo razmatrati u kontekstu moralnog relativizma i univerzalizma koji predstavljaju dva različita pogleda na moralne norme i načine njihove primjene u društvenim i životnim okolnostima. Teorije moralnog univerzalizma smatraju da postoje univerzalni moralni principi koji su primjenljivi u svim okolnostima i među svim pojedincima, za razliku od relativizma koji ističe da su moralne norme odraz konteksta, okolnosti, vremena i pojedinca, te da su oblikovane različitim društvenim i sredinskim faktorima. Prema univerzalističkom pristupu postoje dobre i loše norme, postupci i stavovi koji su kao takvi primjenljivi u svim kontekstima i okolnostima za razliku od relativističkog pristupa koji u nešto blažoj formi smatra da postoje određena univerzalna načela morala ali da neka variraju u različitom kontekstu (Quintelier, De Smet & Fessler, 2013). Polazeći od dva pomenuta filozofska pristupa poimanja morala, možemo da se osvrnemo na različita razmatranja pitanja odgovornosti kolektiva i kolektivne krivice kao grupne emocije, a koji se kreću od relativističkog pristupa koji u obzir uzima društvene i sredinske faktore koji oblikuju percepciju dobrog i lošeg, pa sve do univerzalističkog pristupa koji ističu da je kršenje univerzalnih moralnih načela primjenjivo jednako na svakog pojedinca u svim društvenim okolnostima.

Relativistička razmatranja kolektivne krivice i odgovornosti u obzir uzimaju situacione okolnosti koje formiraju vrijednosti i moralne norme kojima se opravdavaju određeni grupni postupci tj. postupci njenih pojedinih predstavnika. Polazeći od navedenih relativističkih razmatranja moralnosti, Miller (2008) posmatra naciju u zavisnosti od tipa grupne dinamike navodeći model grupe istomišljenika i model kooperativne grupe (Miller, 2008). Prema modelu grupe istomišljenika, članovi socijalne grupe dijele zajedničke ideje i ciljeve tako da dolazi do homogenizovanja i podržavanja aktivnosti i djelovanja pojedinih članova grupe od strane drugih istomišljenika i samih pasivnih posmatrača. Sama pripadnost određenoj grupi nas čini odgovornim jer učešće u takvoj zajednici podržava klimu javnog mnjenja u kojima se odvijaju određeni postupci, tako da svi pripadnici određene grupe dijele odgovornost za njene postupke, iako ih možda i ne odobravaju (Miller, 2008). Drugi model grupne odgovornosti tj. model kooperativne prakse ističe grupnu odgovornost na osnovu samog učešća u grupi i djeljenja dobiti. U navedenom modelu se ide dalje u odnosu na grupu istomišljenika tako da se ističe da članovi grupe čak ne moraju imati zajednički identitet ili ciljeve, dovoljan je zajednički interes i članstvo u takvoj grupi. U određenim slučajevima mogući izvori kolektivne odgovornosti mogu da se preklapaju tako da kolektivnu odgovornost možemo da dijelimo zato što smo članovi grupe istomišljenika koja je dovela do određenog ishoda ili zato što smo članovi kooperativne grupe koja proizvodi određen ishod, ili zbog oba razloga istovremeno (Miller, 2008. str. 396). Ipak, u navedenom pristupu ističu se ograničenja po ugledu na moralni relativizam, prevashodno u situacijama autokratskih režima koji potpuno sputavaju slobodu govora u okviru kojih određene grupe stanovništva nemaju realnu mogućnost niti dovoljnu moć da pokrenu aktivnosti koje će biti usmjerene na kritiku postojećeg režima i njegovih (ne)djela. Postavlja se pitanje da li je moguće pružiti otpor i kakve su okolnosti za njegovu realizaciju. Istovremeno, konstantna izloženost propagandi podstiče slijepo povinovanje vođi i njegovim idejama (Miller, 2008. str. 408; Lewis, 2008; Clark, 2008) razvijajući opšteprihvaćene ideje i vrijednosti putem kojih se nedjela usmjerena ka drugim grupama predstavljaju kao moralno dobra i prihvatljiva.

U prethodno navedenim razmatranjima grupne odgovornosti i krivice vidan je uticaj moralnog relativizma koji ističe da su ljudi motivisani da poštuju moralne norme koji kao standardi dobrog proističu iz konteksta naše kulture, te postaju odraz našeg

kolektivnog identiteta. Opravdavanje sukoba, ubijanja i protjerivanja drugih naroda kao jedino mogućih aktivnosti koji će dovesti do veće sigurnosti i slobode može da stvori kulturno izopačen sistem vrijednosti prema kojima ubijanje i protjerivanje drugih ljudi postaje opravdano i prihvatljivo za većinu pojedinaca kao nužno sredstvo za prevazilaženje (ne)realnog osjećaja ugroženosti. Slične mehanizme u vidu „eliminacionističkog antisemitizma“ je predstavio Goldhagen (1998, str. 88) u svome kontraverznom djelu *Hitlerovi dobrovoljni dželati* detaljno se osvrnuvši na ideološki sistem nacionalnog socijalizma koji je opravdavao ubijanje i protjerivanje Jevreja predstavivši ih kao vrhunskog neprijatelja naroda (*Volk*) uz njihovu izrazitu dehumanizaciju. Ukoliko tome pridodamo psihološke hipoteze o povodljivosti ljudske prirode tj. spremnosti pokoravanja ka autoritetu (Milgram, 1975), difuzije grupne odgovornosti, niskog nivoa empatije sa žrtvom, te nesposobnost da zamislimo djelotvornu intervenciju kao izgovor za vlastitu pasivnost (Cohen, 1993/2006; Cohen, 2003) dolazimo do suštine moralnog relativizma i kulturnog determinizma. Negativne situacione okolnosti, koje promovišu protjerivanje i povrijeđivanje drugih ljudi, putem procesa konformizma i spremnosti pokoravanja autoritetu i dobre ljude mogu učiniti lošim (Myers, 2010). Razmatrajući mehanizme difuzije grupne odgovornosti tj. manje spremnosti ljudi da pomognu kada su u grupi Cohen (2003) navedenu pojavu objašnjava procesima koji se odnose na procjenu djeljenja odgovornosti, koristi i reakcije ostalih članova grupe na sam čin pomoći, pogrešnim tumačenjem situacije gdje često do izražaja dolazi hipoteza o pravednom svijetu u sklopu kojeg ljudi zaslužuju loše stvari koje im se dešavaju (Cohen, 2003, str. 117). Ipak, Cohen (2003) ističe da brojna istraživanja ukazuju da pasivni svjedok nije ravnodušan posmatrač jer je zabrinut za žrtvu koliko i osoba koja je intervenisala:

„Izbegavanje znanja, moralna nesvesnost i „briga“ bez akcije su tri veoma različita stanja uma. Te razlike mogu biti irelevantne za nesrećnu žrtvu, ali su važne za obrazovne i političke programe čiji je cilj savladavanje pasivnosti posmatrača (Cohen, 2003, str. 121).“

Otvorenom kritikom zločina, pasivni posmatrači mogu aktuelizovati vrijednosti usmjerene protiv nasilja koje su tokom vremena zločinci (progonitelji) počeli zanemarivati u odnosu na viktimiziranu grupu. Istovremeno, na taj način posmatrači

ističu mogućnost kazne za učinjene zločine stvarajući strah koji može ograničiti dalji progon viktimizirane grupe. Ukoliko posmatrači prije istupe i glasno progovore o zločinu veća je vjerovatnoća da će preduprijeti aktivnosti na kontinuumu destrukcije. Ukoliko su procesi destrukcije otpočeli u odnosu na viktimiziranu grupu ili su u toku, kasnije reakcije posmatrača mogu da budu neefikasne (Staub, 2003. str. 310). Prema Staubu (2003) odgovornost pasivnih posmatrača leži u pokretanju blagovremene i široke društvene reakcije koja će preduprijeti aktivnosti na kontinuumu destrukcije te onemogućiti sprovođenje zločina i stvaranje ideologije koja ga podržava na širem društvenom planu. Stanovište moralnog relativizma nam pruža uvod u mehanizme koji utiču na ponašanje pojedinaca i grupa na moralno neprihvatljiv način, indirektno ističući da cijeli kolektiv ne može biti u potpunosti kriv za zločine pojedinaca i onih društvenih grupa koje kroz svoju političku moć utiču na formiranje kulturno izopačenih normi u kojima zločin prema drugima postaje društveno prihvatljiv. S individualnog aspekta, tu su prisutni psihološki mehanizmi koji leže u osnovi prihvatanja navedenih normi koje na individualnom planu opravdavaju zločin i indirektno lišavaju pojedinca moralne odgovornosti i osjećaja krivice, utirući put ka zločinima prema drugoj grupi.

Nasuprot moralnom relativizmu, koji svoje potkrepljenje nalazi u pomenutim psihološkim istraživanjima i razmatranja održivosti kolektivne krivice kao zbirnog imena za zločine počinjene od strane pripadnika određene grupe, gledišta moralnog univerzalizma ističu da su ljudi autonomna i misaona bića koji aktivno učestvuju u formiranju određene kulture i realnosti vođeni univerzalnim moralnim normama koji predstavljaju odrednicu dobrog ili lošeg ponašanja. U modernom društvu ne postoji moralno sljepilo, već samo slučajevi samonametnutog, afektivnog moralnog neznanja koje predstavlja svjestan izbor tj. nečiju odluku da ne razlikuje moralno loše od dobrog i da na tom neznanju zasniva svoje stavove, intencije i ponašanje (Dimitrijević, 2008). Univerzalistička moralna pozicija ističe postojanje univerzalnih moralnih načela prema kojima bilo ko i bilo gdje ima dužnost da shvati kako je povređivanje drugog ljudskog bića moralna činjenica u čijoj suštini je apsolutno pogrešno ponašanje:

„Okolnosti da u različitim društvima uočavamo specifične obrasce verovanja, vrednovanja i ponašanja, ne vodi zaključku da su pripadnici tih društava obavezni datim obrascima na organski neupitan način: riječ je tek o

intergeneracijskim uobličenim, dinamičkim obrascima prema kojima svaka generacija i svaki čovjek imaju dužnost da se kritički odnose, prihvatajući ih kao važne ako su moralno ispravni, ili odbacujući ih, ako su moralno pogrešni (Dimitrijević, 2008. str. 68).“

Bez obzira na značaj ličnog preispitivanja i poštovanja univerzalnih moralnih normi, kao što je solidarnost svih ljudi, moramo imati na umu da prema Kohlbergovoj teoriji moralnog razvoja (Garvey, 2002; Garz, 2009) ljudi svoj nivo moralnog saznanja i poimanja razvijaju postepenim prelazom kroz faze moralnog razvoja, te da često mogu da ostanu na nižim fazama moralnog rasuđivanja bez dostizanja viših nivoa, posebno najvišeg, šestog nivoa, koji je empirijski nedovoljno potvrđen, te potkrepljen tek analizama izuzetnih pojedinaca (Garz, 2009). Razmatrajući dinamičan i složen odnos počinilaca, žrtava i pasivnih posmatrača u kontekstu univerzalnih moralnih načela, Dimitrijević (2010) odlazi dalje u razmatranju mogućnosti pripisivanja kolektivne moralne odgovornosti i krivice ističući nerazdvojnu vezu između zločina i svih članova grupe čiji su pojedini pripadnici počinili zločin. Ta neraskidiva veza aktuelizuje postojanje kolektivne krivice i odgovornosti jer se poziva na zajednički identitet grupe. Bitno jezgro grupnog identiteta čine imanentne univerzalne moralne vrijednosti. Zločini počinjeni od strane grupnih članova narušavaju dinamiku univerzalnih moralnih vrijednosti koje čine bitno jezgro grupnog identiteta (Dimitrijević, 2010). S obzirom da je grupno zajedništvo prožeto univerzalnim moralnim vrijednostima solidarnost, navedena norma moralnog razumjevanja čini osnovu našeg odnosa kako prema članovima vlastite grupe tako i prema pripadnicima drugih grupa. Solidarnost tako predstavlja osnovu za preispitivanje individualnih i kolektivnih vrijednosti, stavova i ponašanja čineći tako jezgro kolektivne odgovornosti (Dimitrijević, 2010. str. 135). Razmatranja u okviru teorije socijalnog identiteta ističu značaj grupnog pripadništva, zajedničkih stavova, vrijednosti i normi za svakog pojedinca, čije ponašanje i procjena vlastite i tuđe grupe postaje određeno grupnom kategorizacijom (Hogg, 2006). Socijalni identitet je tako oblikovan karakteristikama grupnog zajedništva, gdje se pripadnost vlastitoj grupi često procjenjuje kroz poređenje sa drugim socijalnim grupama sa tendencijom potvrđivanja pozitivnog identiteta kroz isticanje superiornosti vlastite grupe u poređenju sa vanjskim grupama. Ukoliko pri tome posmatramo konfliktne situacije u sklopu kojih dolazi do sve veće grupne homogenizacije, međusobnog

optuživanja i dehumanizacije u cilju opravdavanja sukoba i zločina (Staub, 2003) vrlo lako možemo da uočimo iluzornost univerzalnih moralnih načela kao pokretača moralnog djelovanja i odgovornosti među ljudima. Govoreći tako o suštinskom značaju grupne solidarnosti i preispitivanja o moralnim vrijednostima koji predstavljaju „nedobrovoljnu obavezu“ svakog čovjeka, Dimitrijević (2010. str. 135) ističe značaj međusobne solidarnost i posmatranja ljudi kao moralno jednakih bez obzira na njegovu grupnu pripadnost. Karakteristike međugrupne dinamike, odmjeravanja i poređenja u sklopu potvrđivanja grupne pripadnosti negiraju održivost solidarnosti i univerzalnih moralnih načela koji tako ostaju ograničeni na mali broj pojedinaca koji su dostigli najviši nivo moralnog razvoja, dok na nivou društva i zajednice predstavljaju tek ideal ka kojem bi čovječanstvo trebalo da teži zarad dostizanja sveopšteg mira u svijetu. Prema univerzalnoj moralnoj poziciji opšte moralne vrijednosti, kao dijeljeni dio socijalnog i ličnog identiteta svake osobe, predstavljaju suštinu moralnosti i odgovornosti za sva nemoralna djela učinjena u lično i grupno ime. Ipak, ograničenja navedenog pristupa uočavamo u psihološkim razmatranjima moralnosti (Kolberg, 1971. prema Garvey, 2002; Garz, 2009), grupne dinamike i identiteta (Hogg, 2006; Staub, 2003; Bar-Tal, 1995).

U prethodnom razmatranju univerzalne moralne odgovornosti grupe koja proističe iz zajedničkog i djeljenog identiteta, pored univerzalističkog pristupa moralnosti možemo uočiti isticanje pitanja grupnog jedinstva i zajedničke posvećenosti, koja prema Gilbertovoj (2011) može doprinijeti osjećaju krivice na grupnom nivou kroz tzv. „krivicu pripadnosti“ koja isključuje ličnu krivicu ali je povezana sa krivicom grupe kojoj pripadamo. Uslijed pripadnosti grupi u čije ime su počinjeni zločini možemo osjetiti krivicu koja ne mora nužno biti povezana sa ličnom moralnosti, krivicom i nevinošću (Gilbert, 2011. str. 15). Za razliku od prethodnog razmatranja koje polazi od zajedničke posvećenosti grupi koja čini osnovu za ispoljavanje kolektivnih emocija, Konzelmann Ziv (2007) smatra da je krivica previše lično osjećanje koje vrlo teško može da se ispolji na grupnom nivou, posebno ukoliko uzmemo u obzir pitanje na koji način pojedini članovi društva poimaju grupne postupke i do kojeg stepena ih prožima osjećanje krivice. Dvojbe vezane za održivost krivice kao kolektivne emocije ističe Vuković (2000) u eseju pod nazivom *Postoji li kolektivna odgovornost za kršenje ljudskih prava?*. Prema pomenutom autoru kolektivna odgovornost predstavlja zbirno

ime za zločine počinjene od strane pojedinaca u ime određene grupe ili naroda. Shodno tome, kolektivna krivica ne može postojati ukoliko svi članovi kolektiva nisu učestvovali u kršenju normi te ukoliko svi članovi nisu imali realnu mogućnost da ta kršenja spriječe. Nadalje, autor navodi dva tipa odgovornosti, objektivnu i subjektivnu kao osnovu za razmatranje javljanja emocije na individualnom i grupnom nivou. Objektivna odgovornost ističe da smo krivi ako nismo spriječili nešto na što smo mogli uticati, a subjektivna smatra da smo krivi za zločine drugih iako ih nismo mogli spriječiti. S obzirom da je teško da zamislimo sa svaki pripadnik naroda ima mogućnost da spriječi zločin, ili da isti podržava i izvršava, navedeni autor dolazi do zaključka da je kolektivna krivica i odgovornost teško održiva, svodeći moralno i emocionalno pitanje krivice na individualni nivo.

Višeslojnost moralnosti i grupne odgovornosti najbolje je razmotrio Karl Jaspers u svom poznatom razmatranju *Pitanje krivice* (2009), diferencirajući nekoliko tipova krivice, kao što je pravna, politička, moralna i metafizička. Za Jaspersa (2009) upravo razlikovanje različitih vidova odgovornost i krivice može da nas sačuva od pretjerano uopštenog i površnog zaključivanja. Za razliku od prethodnih teoretičara, Jaspers (2009) ističe da i u okviru određene socijalne grupe, čiji članovi dijele kulturu i običaje, postoji tolika raznolikost pojedinaca u pogledu internalizovanih moralnih načela da je moralno moguće suditi samo pojedincu, nikako kolektivu. Jedino je politička krivica nešto za što kolektiv snosi odgovornost s obzirom da je demokratski izabrana vlast odraz većinske volje naroda, te je podržavanje takve vlasti i njenih političkih postupaka nešto što povlači odgovornost cijelog društva u pogledu ishoda datih političkih odluka. Slijepo pokoravanje i povodjenje ka autoritetu, u neku ruku, čini kolektivnu krivicu (Jaspers, 2009. str. 60).

Pravna krivica je individualna krivica za počinjen zločin koji se objektivno dokazuje na sudu, te se na nju primjenjuje zakon. Politička krivica je odgovornost građana jedne države koji su legitimno izabrali vlast te snose odgovornost za njene postupke i posljedice njenog djelovanja. S druge strane, moralna krivica je lično osjećanje koje se javlja na individualnom nivou uslijed kršenja moralnih normi i činjenja zločina. Metafizička krivica je povezana sa univerzalnom solidarnošću među ljudima, slično kao kod univerzalističkog moralnog pristupa, koja svakog čini

odgovornim za nepravde koje se dešavaju u svijetu. Metafizička krivica se oslanja na zajedničku ljudskost koju je Hannah Arendt (1994) definisala kao preuzimanje odgovornosti čovjeka za sve zločine koje je počinio čovjek, pri čemu ne možemo isključivati niti jedan narod, niti nametati monopol krivice jer ćemo tako stvoriti „obrnutu verziju nacističke teorije“ (Arendt, 2000. str. 31). Svojim slojevitim razmatranjem krivice Jaspers donekle pravi kompromis između moralnog relativizma i univerzalizma, razmatrajući kolektivnu krivicu kroz društveno-političku atmosferu formiranu od strane pripadnika društva kao i kroz unutrašnji senzibilitet pojedinca da osjeti grižu savjest i kajanje za pasivno ili aktivno učešće u zločinačkim aktivnostima.

Krećući se od individualne krivice kao emocionalnog stanja koje se javlja uslijed saznanja o kršenju moralnih normi i vrijednosti, kolektivna krivica predstavlja isticanje grupne odgovornosti za zločine počinjene od pojedinih pripadnika grupe sa većim ili manjim odstupanjima u kontekstu moralnog relativizma ili univerzalizma. Intenzitet javljanja krivice kao dominantne emocionalne orijentacije grupe zasigurno zavisi od aktuelizovanja pitanja zločina i odgovornosti na unutargrupnom ili spoljašnjem, vangrupnom planu. Ono na što nas Jaspers (2009) podsjeća jeste da je pitanje krivice raznoliko, te da se slojevitost navedenog pojma kreće od individualnog aspekta pravne i moralne odgovornosti do kolektivnog promišljanja o političkoj ili pak univerzalnoj metafizičkoj odgovornosti.

Individualni moralni sistem može sadržavati više ili manje od postojećih kulturnih normi (Kohlberg, 1971. prema Garvey, 2002; Garz, 2009) tako da u situacijama njihovog kršenja pojedinci mogu da osjete krivicu koju ne moraju dijeliti ostali članovi te društvene zajednice (Milivojević, 2007) na što nas opominje i Jaspers (2000) ističući individualnu raznolikost u pogledu poimanja značaja moralnih načela. Ipak, kada određeni politički i pravni aspekti krivice postanu dominantni u društvenom diskursu određene socijalne grupe navedeno emocionalno stanje može postati preovlađujuća emocionalna orijentacija (Bar-Tal, 2001) uslijed razmatranja grupne odgovornosti i njenog usvajanja na individualnom nivou od strane članova društva koji nisu direktno učestvovali u nemoralnom činu kroz njene moralne i metafizičke aspekte. Ipak, proces transformacije pojedinačne ili društveno izolovane krivice u kolektivnu krivicu određene socijalne grupe ili društva je dugotrajan i neizvestan put koji se

zasniva na (Dimitrijević, 2010) preispitivanju i razmatranju odgovornosti među različitim društvenim grupama počevši od pravosuđa, političkih institucija, intelektualne elite i različitih društvenih grupa, starijih i mlađih generacija. Život u određenoj zajednici tako počiva na međusobnoj interakciji, odnosima i solidarnosti koji oblikuju kolektivno sjećanje i iskustvo aktuelizirajući pitanje krivice za prošle zločine koje se prenosi sa generacije na generaciju (Schlink, 2013). Navedeni proces unutargrupnog preispitivanja može biti značajno oblikovan političkim kontekstom međugrupnih odnosa, u sklopu kojih pitanje krivice predstavlja sredstvo međusobnog etiketiranja i pozivanja na odgovornost. U narednom poglavlju ćemo razmotriti u kojoj mjeri pozivanje na odgovornost kolektiva može uticati na suštinsku transformaciju međugrupnih odnosa, a koliko predstavlja sredstvo usmjereno na sticanje međunarodnog ugleda i statusa.

1.3.1. Kolektivna krivica kao sredstvo političkog pritiska

U svakodnevnom političkom i socijalnom kontekstu često čujemo riječi koje su povezane sa međusobnim optuživanjem pri čemu se određene grupe i narodi pozivaju na odgovornost i proglašavaju krivim za zločine počinjene u proteklim sukobima. Jaspers (2009) ističe da aktuelizovanje krivice često predstavlja osnovu političkih sukoba čije potenciranje od strane pobjednika predstavlja nečasno sredstvo manipulacije i ograničavanja poražene strane (Jaspers, 2009). Trajno pripisivanje krivice poraženim stranama u sukobu, prema Jaspersu (2009), čini nesumnjivo sredstvo političke prisile kojim se određene nacije i narodi uslovljavaju, sputavaju i obespravljaju. Bez obzira na spoljašnje optužbe i okrivljavanja, niti jedan narod ne može da se proglasi zločinačkim, manje vrijednim ili nečasnim, ali je obaveza tog naroda da se suočen sa političkom i moralnom krivicom preispita i razjasni sve zločine u cilju svoje demokratske promjene. Nezavisno od optužbi koje dolaze spolja, unutrašnje samopreispitivanje je bitna potreba naroda koji je suočen sa zločinom (Jaspers, 2009). Moramo imati u vidu da pojam kolektivne krivice nosi emocionalnu tenziju, koja na nivou javnog mnjenja lako može da preraste u uzajamno optuživanje u cilju očuvanja pozitivne slike vlastite grupe. Ukoliko se pak izbjegne moralistički pristup koji sadrži samo osudu i kaznu, emocionalni naboj ovog pojma može da predstavlja podsticaj ka promjeni i transformaciji (Gojković, 2000).

Razmatrajući pitanje međunarodnog morala i odnosa između žrtava i zločinaca iz perspektive istorijskih sukoba i odnosa, Barkan (2000) ističe pitanje restitucije, reparacije i izvinjenja kao osnove za iskupljenje viktimiziranim grupama. Pitanje restitucije i pružanje naknade za grupe koje su bile izložene progonu i ugnjetavanju se sve više aktuelizuje kao značajna politička i moralna obaveza koja ishoduje zvaničnim izvinjenjima i, manje ili više, uspješnim projektima reparacije i naknade štete od strane pojedinih država i vlada. Priznanje odgovornosti i krivice za istorijske nepravde predstavlja svojevrsni odraz političke stabilnosti i snage, prije nego sramote. Upravo je priznanje odgovornosti, samo pregovaranje i težnja ka pravdi postalo osnov rješavanja dugotrajnih međunarodnih sporova i odraz novog međunarodnog poretka (Barkan, 2000). Ipak, moramo imati u vidu da je prisustvo plaćanja odšteta i programa reparacije zastupljenije u zemljama sa većom političkom i ekonomskom stabilnošću u kojima je balans snaga i dalje znatno više na strani onih koji su u prošlosti vršili progon, diskriminaciju i eksploataciju. Zato postoje oprečna gledišta u pogledu aktuelizacije kolektivne krivice i odgovornosti. Dok jedni smatraju da kolektivna krivica predstavlja etiketiranje i obespravljenje čitave grupe tj. naroda u odnosu na viktimiziranu grupu, drugi kolektivnu odgovornost i krivicu vide kao pokretač izvinjenja i aktuelizacije moralnijih odnosa. Prvi ističu da se generalizovanje krivice na cjelokupnu grupu tj. narod dolazi do zapadanja u „zamku etnonacionalizma“ koji vrlo lako može da podstakne međusobno podozrenje, optuživanje i uzročnu odbranu koja pogoduje produblivanju sukoba, mržnje i homogenizacije grupa. Svi pripadnici etiketirane grupe ne mogu biti krivi, ali pripisivanje krivice dovodi do percepcije nepravdičnog odnosa i prijetnje vlastitom socijalnom identitetu koji aktivira niz mehanizama u cilju očuvanja pozitivne slike i statusa vlastite grupe (Kecmanović, 2001. str. 165). S druge strane, Barkanova (2009) razmatranja restitucije i izvinjenja, kao prihvatanja i priznanja odgovornosti od strane pojedinih zemalja i naroda, čini osnovu razvoja moralnijih međunarodnih odnosa čiji cilj je redefinisane i reinterpretacije istorijskih odnosa u svjetlu praštanja, priznanja nepravde i davanja sve većeg značaja žrtvama i njenim gubicima, transformišući tako traumatična nacionalna iskustva u konstruktivnu političku situaciju (Barkan, 2009. str. 474). S druge strane, pomalo nedovršeni pokušaja restitucije i prihvatanja odgovornosti nekada velikih kolonijalnih sila upućuje na zaključak da priznanje odgovornosti, restitucija i sramota predstavljaju kapital oko

kojeg se okrivljeni i žrtve cjenjkaju u političkom i moralnom smislu, gradeći tako historijski odnos koji pogoduje održavanju identiteta žrtava i počinitelaca. Često su moćnije države u prilici da prave odgovarajuće ustupke i priznaju krivicu znajući da navedeni čin neće dovesti do stvarnog lišavanja i ugrožavanja njihovog međunarodnog položaja. Omjer političke moći utiče na pravac međunarodnog djelovanja, izvinjenja i reparacije pogotovo ukoliko ulog nije previše velik za politički i ekonomski moćniju zemlju. Postavlja se pitanje koliko bi određena vlast ili narod bili spremni govoriti o počinjenim zločinima i kritičkom preispitivanju društva da ih navedeni potezi ugrožavaju na međunarodnom i ekonomskom planu. Socio-psihološka istraživanja doživljaja kolektivne krivice potvrđuju da su ljudi spremni da izbjegnu prihvatanje kolektivne krivice i reparaciju ukoliko procjenjuje da su navedena djela previše lišavajuća tj. da ugrožavaju status i pozitivnu sliku vlastitog naroda (Klein, Licata & Pierucci, 2011). Vjerodostojnost izvinjenja i reparacije tako biva umanjena uslijed mogućnosti dominantnije države da ponudi izvinjenje koje neće dovesti do većeg lišavanja vlastitog naroda (na primjer za kolonijalnu prošlost). Slično kao i u sklopu signalnog modela pomirenja (Long & Brecke, prema Petrović, 2010), čin ili signal pomirenja će se uvijek više cijeliti ukoliko je cijena za stranu koja ga šalje veća. Tako se moralni identitet države razvija sa ciljem sticanje legitimiteta za vlastitu priču kao bitan politički cilj (Barkan, 2009), u kojem se žrtve i počinioci međusobno cjenjkaju i optužuju održavajući identitet žrtve i počinioca. U savremenom društvu viktimizacija predstavlja često centralnu okosnicu nacionalnog identiteta u kojem se mnoge, manje grupe, percipiraju kao historijske žrtve. Ne sumnjajući u legitimitet njihovih stradanja i patnji, Buruma (1999) izražava suzdržanost u pogledu mogućnosti da jedna nacionalna zajednica svoju solidarnost i historijsku reprezentaciju gradi na kulturi stradanja i žrtve. Osjećaj viktimizacije dovodi do ekstremnog stava te opterećenosti vlastitom viktimizacijom koja stvara začarani krug te otežava oporavak od prošlog iskustva (Jamieson, 2002). Na taj način, izrazita pozicija žrtve uz sjećanje na historiju stradanja i agresivnosti (Staub, 2003) otežava proces suštinskog pomirenja i izgradnje boljih odnosa. S druge strane, „pobjednici“ bez obzira na to da li trijumfuju ili su isfrustrirani iz sukoba ne izlaze oplemenjeni, niti je to u svakoj prilici slučaj sa žrtvama. Žrtve nisu uvijek etički superiorne u odnosu na počinitelje, ono zbog čega one izgledaju moralno vjerodostojnije jeste činjenica da su kao slabije imale manje prilike da budu okrutne

(Jamieson, 2002. str. 11). Donekle poguban uticaj viktimizacije možemo prepoznati i na balkanskim prostorima u okviru kojeg su narodi i bivše savezne republike imale viktimizirajući odnos u odnosu na druge narode, a što je među brojnim drugim faktorima, doprinijelo nacionalnoj homogenizaciji i jednoulju koji je pogodovao ratnim sukobima i stradanjima (Čalić, 2013). Uslijed poljuljanih vrijednosti i neizvjesne budućnosti, političke i intelektualne elite su se okrenule reviziji prošlosti, reinterpretacijama kolektivnih sjećanja što je ishodovalo sve većom etničkom homogenizacijom i padom do tada vrlo vrijednovanog ideala multietničnosti (Elcheroth, Corkalo Biruski & Spini, 2013. str. 2). Navedeni obrasci ponašanja su prisutni i danas, u neprekidnom trouglu traganja za istinom, okrivljavanja i isticanja statusa vlastite žrtve, što je posebno vidljivo u „Jugoslaviji u malom“- Bosni i Hercegovini. Takva specifična interakcija otežava i aktuelno čini nemogućim proces redefinisavanja i usaglašavanja istorijskih i političkih odnosa u cilju izgradnje pomirljivih i kompatibilnih nacionalnih i državnih identiteta.

Kroz navedena razmatranja možemo uočiti da kolektivna krivica na političkom nivou predstavlja potencijalni mehanizam redefinisavanja prošlosti, te izgradnje moralnijih međunarodnih odnosa, koji isto tako vrlo lako može da sklizne u sredstvo istorijske manipulacije statusom žrtava i počinitelaca, stvarajući tako začarani krug međusobnog optuživanja i ugrožavanja. Da li će osećaj kolektivne odgovornosti i krivice imati jedne ili druge posljedice zavisi od brojnih faktora kao što su politička spremnost i volja društva da se suoči sa ratnom prošlošću, reakcija druge strane, način na koji međunarodna javnost djeluje i podržava sukobljene strane, ali isto tako i od istorijskih i trenutnih političkih odnosa. Polazeći od neospornog uticaja kolektivne krivice na oblikovanje međugrupnih odnosa, u daljem radu ćemo se usmjeriti na psihološko određenje kolektivne krivice kao subjektivnog psihološkog doživljaja prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, bez namjere da navedeni pojam koristimo kao sredstvo međusobnog optuživanja i pozivanja na odgovornost u aktuelnom političkom i društvenom kontekstu.

1.4. Psihološka razmatranja kolektivne krivice

Kolektivna krivica je koncept koji se najčešće definiše kao emocionalna reakcija koja se javlja u situacijama kada je vlastita grupa nanijela štetu drugoj grupi ili je i njoj samoj nanesena šteta (Barnscombe, Slugoski i Kappen, 2004), ili je pak riječ o međusobnim lišavanjima dvije grupe. Može da se javi i među članovima kolektiva koji nisu direktno učestvovali u kršenju moralnih normi i počinjenim zločinima, tako da njeno razmatranje počiva na teoriji socijalnog identiteta (Tajfel & Turner, 1974, 1978) i intergrupnoj emocionalnoj teoriji (Smith et al., 2008. prema Salmela, 2014). Kolektivna krivica se najčešće definiše kao grupna emocija, ali u njenoj osnovi leži uvjerenja o ulozi vlastite i tuđe grupe u konfliktnim dešavanjima. Pripadnost socijalnoj grupi oblikuje emocionalne i kognitivne procese te usmjerava ponašanje pojedinaca usvajanjem grupnih normi i prihvatanjem prototipnih karakteristika vlastite grupe uz proces depersonalizacije tj. samoatribucije i atribucije poželjnih karakteristika grupe sebi i drugima (Hogg, 2006). S obzirom da su ljudi skloni da o sebi misle kao o pripadnicima određene socijalne grupe, osvrt na ponašanje i aktivnosti vlastite grupe prema drugim grupama može ishodovati razvojem emocionalnog odgovora. Grupna kategorizacija i osjećaj pripadnosti i dijeljenog grupnog identiteta predstavlja osnovu razvoja grupnih emocija, pa tako i kolektivne krivice (Brascombe, 2004). Salmela (2014) ističe da vezanost za vlastitu grupu čini bitan preduslova za razvoj kolektivnih emocija koje nastaju kao reakcije na događaje i aktivnosti koje su vrlo značajne za grupu, motivišući i usmjeravajući grupne postupke i međugrupnu interakciju. Ukoliko pripadnici vlastite grupe čine primjerene aktivnosti, navedeno ponašanje će uticati na pozitivnu evaluaciju socijalnog identiteta, naprotiv, ako se pojedini članovi ponašanju neadekvatno, te narušavaju moralne norme grupa će pokušati da opravda njihove postupke u cilju održavanja vlastite pozitivne slike.

Kolektiva krivica se ispoljava u dva različita aspekta- pripisivanje kolektivne krivice i prihvatanje kolektivne krivice, a obe pomenute forme značajno utiču, pozitivno i negativno, na obnavljanje narušenih međugrupnih odnosa u društvu koje je opterećeno neposrednim ratnim dešavanjima (Jelić, et al., 2013). Branscombe, Slugoski & Kappen (2004) ističu da se razlika između prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice zasniva na usmjerenosti na zločine koji su počinjeni u odnosu na vlastitu ili

drugu grupu. Usmjerenost na zločine počinjene prema vlastitoj grupi će uticati na veće pripisivanje kolektivne krivice drugima, dok usmjerenost na zločine počinjene od strane vlastite grupe doprinosi većem prihvatanju kolektivne krivice. Pripisivanje kolektivne krivice odražava potrebu da druga grupa prizna zločine počinjene od strane njenih članova i da kao posljedicu doživi osjećaj kolektivne krivice (Branscombe et al., 2004). Ukoliko se krivica pripisuje drugoj grupi prema asocijaciji, ne uzimajući u obzir da svi članovi grupe nisu učestvovali u počinjenim zločinima, može doći do razvoja dubljeg konflikta među sukobljenim stranama (Doosje & Branscombe, 1998). Prihvatanje kolektivne krivice, posmatrano sa psihološkog aspekta, predstavlja emociju na nivou grupe koja se razvija uslijed suočavanja sa zločinima i nemoralnim aktivnostima koje je vlastita grupa počinila pripadnicima drugih grupa (Branscombe & Doosje, 2004). Ukoliko su učinjena (ne)djela dovoljno snažna pa je nemoguće izvršiti reinterpetaciju događaja ili minimizirati štetu koja je načinjena drugoj grupi dolazi do prihvatanja kolektivne krivice (Branscombe & Doosje, 2004). Da bi došlo do prihvatanja kolektivne krivice Branscombe, Slugoski & Kappen (2004) ističu preduslove koji moraju biti ispunjeni na nivou pripadnika određene grupe, tačnije, osoba mora da se kategoriše kao pripadnik grupe, da se suoči sa zločinima počinjenim u ime grupe, da prizna da su učinjena nemoralna djela, te da ima izražen stav da je grupna odgovornost/krivica moguća zbog zločina počinjenih od strane njenih pojedinih predstavnika (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004). Prisustvo svih navedenih faktora je bitan preduslov za prihvatanje kolektivne krivice među pripadnicima određene socijalne grupe. Ukoliko se osoba kategoriše kao pripadnik grupe, te ukoliko je šteta učinjena od strane grupe legitimno potvrđena i dovoljno vidljiva da se teško može poreći, velika je vjerovatnoća da će se osjećaj prihvatanja krivice javiti među članovima navedene grupe. Ukoliko grupa ne smatra da su njeni članovi uzrokovali nepravedan događaj (Branscombe & Miron, 2004. prema Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004) i ukoliko je nepravična ili agresivna akcija procjenjena kao opravdavajuća u datim okolnostima grupa neće prihvatiti kolektivnu krivicu (Lickel, Schmader & Barquisaa, 2004). Percepcija nepravičnog odnosa među grupama se takođe ističe kao bitan prediktor javljanja kolektivne krivice, tačnije, ukoliko se diskriminatorski odnos prema drugim grupama opaža kao nepravedan vrlo je vjerovatno da će se ispoljiti prihvatanje kolektivne krivice među članovima grupe. Međutim, ukoliko se odnos prema drugoj grupi smatra

opravdanim ili zasluženim (Schmitt, Branscombe & Brehm, 2004), mala je mogućnost prihvatanja kolektivne krivice uz izraženiju mogućnost njenog pripisivanja drugoj grupi. Dok prihvatanje kolektivne krivice podstiče proces pomirenja, psihološka funkcija pripisivanja kolektivne krivice se ogleda u prebacivanju odgovornosti sa postupaka vlastite grupe, na drugu grupu. Takođe, pripisivanje kolektivne krivice predstavlja jedan od mehanizama putem kojih viktimizirana grupa traži priznanje za preživljena stradanja i restituciju za štetu načinjenu od strane druge grupe (Jelić et al., 2013). Oba pravca djelovanja pripisivanja kolektivne krivice ukazuju na njen značaj u oblikovanju odnosa među grupama koje su izašle iz međusobnog sukoba.

Pored prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice Branscombe, Slugoski i Kappen (2004) navode još jednu značajnu komponentu pod nazivom kolektivna odgovornost (*Whole Group Accountability*). Prema navedenim autorima kolektivna odgovornost predstavlja ideju prihvatanja grupne odgovornosti, tako da kolektiv može osjetiti odgovornost i krivicu za zločine svojih pojedinih predstavnika, bez obzira da li je u pitanju vlastita ili tuđa grupa. Kolektivna odgovornost je dakle preduslov, kako za prihvatanje, tako i za pripisivanje kolektivne krivice (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004). Ideja neprihvatanje grupne odgovornosti predstavlja odraz svojevrsne individualističke vrijednosti koja dovodi u pitanje mogućnost ispoljavanja krivice na kolektivnom nivou, mimo individualne odgovornost.

Kolektivna krivica (prihvatanje i pripisivanje) kao dominantna emocionalna orijentacija, potkrepljena postojećim socijetalnim uvjerenjima u odnosu prema suparničkoj tj. prethodno neprijateljskoj grupi, predstavlja odraz dominantne političke i društvene orijentacije. Iako je u navedenom procesu vidan uticaj dominantnih socijetalnih uvjerenja i normi na nivou grupe, ostaje prisutna dilema koliko svaki pojedinac, sa psihološkog aspekta, može da doživi osjećaj krivice i preispitivanja za zločine koje su počinili drugi i koje čak i ne odobrava. Postavlja se pitanje u kojem obimu je preispitivanje nešto što se nužno javlja kao univerzalno moralno načelo, uslijed saznanja o zločinima počinjenim od strane pripadnika vlastite grupe, a u kojoj mjeri se prihvatanje kolektivne krivice izbjegava zbog bojazni od grupnog pritiska i odbacivanja (Roccas, Klar & Leviatan, 2004). Potreba očuvanja pozitivne slike o sebi i vlastitoj grupi aktivira brojne mehanizme kojima se održava pozitivan socijalni

identitet. Iyer, Wayne Leach i Pedersen (2004) smatraju da krivica kao emocionalna reakcija na saznanja o grupnim zločinima ima brojna ograničenja, prevashodno jer se vrlo rijetko javlja uslijed tendencije da izbjegnemo usmjerenost na vlastite greške i samookrivljavanje kad god je to moguće. Nacionalna identifikacija se tako dovodi u vezu sa izbjegavanjem emocije kao što je prihvatanje kolektivne krivice s obzirom da ona (krivica) narušava pozitivnu sliku o vlastitoj grupi (Klein, Licata & Pierucci, 2011) jer se povezuje sa procjenom vrijednosti grupe ili zemlje kao moralno inferirone što dovodi do aktiviranja niza mehanizama sa ciljem izbjegavanja navedenog emocionalnog stanja (Giner-Sorolla, 2012). Drugi aspekt koji umanjuje prihvatanje kolektivne krivice je povezan sa individualističkim vrijednostima na osnovu koje članovi grupe mogu da postavljaju pitanje opravdanosti isticanja osjećaja odgovornosti i krivice svakog pojedinca za zločine koje su počinili drugi. Pitanje da li članovi određene grupe treba da osjećaju odgovornost i krivicu zbog zločina njihovih pojedinih predstavnika predstavlja odraz individualističkih vrijednosti svodeći pitanje odgovornosti isključivo na nivo pojedinca, te umanjujući tako prihvatanje kolektivne krivice (Brascombe et. al., 2004) među pripadnicima određenog društva. Postavlja se pitanje da li i u kojoj mjeri navedeni mehanizam umanjuje i pripisivanje kolektivne krivice. Sve navedene okolnosti, kako na psihološkom tako i na socijalnom planu, utiču na proces razvijanja i ispoljavanja kolektivne krivice, ističući brojne izazove koji su povezani sa kritičkim preispitivanjem aktivnosti vlastite grupe i grupnih emocija koje proističu iz tih procesa.

Brascombe, Slugoski i Kappen (2004) navode da je, pored određenih psiholoških mehanizama suočavanja sa nemoralnim djelima, istorijski kontekst izrazito značajan za razvijanje osjećaja kolektivne krivice. Tendencija prihvatanja ili pripisivanja kolektivne krivice mahom zavisi od istorijskog doživljaja grupe kao krivca ili žrtve tokom ratnih sukoba. Pripisivanje kolektivne krivice se javlja uslijed fokusiranja na zločine koje je druga grupa počinila, te stava da bi pripadnici te grupe trebali osjetiti krivicu uslijed suočavanja sa zločinima koje su njeni predstavnici počinili vlastitoj grupi. Grupna homogenizacija uzrokovana sukobima i tenzijama između socijalnih grupa pogoduje razvoju grupnog mišljenja ili mišljenja usmjerenog ka autoritetu (Staub, 2003), te dovodi do fokusiranja na negativnu interpretaciju ponašanja druge grupe čime se opravdavaju loša djela vlastite grupe nasuprot usmjeravanja pažnje na uzroke konflikta koji leže i u vlastitom ponašanju. Istovremeno, grupe uključene u

konflikt žele zadobiti što veću podršku u borbi za vlastite ciljeve među pripadnicima vlastite grupe, ali i među drugim narodima koji mogu uticati na konflikt. Opravdavajući sukob borbom za uzvišene moralne ideale i vlastitu bezbjednost, sukobljene strane pokušavaju opravdati stradanja i izbjeći prihvatanje kolektivne krivice (Roccas, Klar & Liviatan, 2004) uz njeno veće pripisivanje suprotstavljenoj grupi. S obzirom da prihvatanje kolektivne krivice podrazumijeva suočavanje i preispitivanje zločina koji su učinjeni u ime grupe (Branscombe, Slugoski & Kappen 2004), navedeni preduslovi se mogu dovesti u vezu sa političkom i pravnom spremnošću svih društvenih grupa da se suoče sa zločinima prošlosti u cilju njihovog iskupljenja i konstruktivnog prevazilaženja. Često socijalni i politički kontekst pogoduje razvoju grupne ideologije prema kojoj čitava grupa ne može biti okrivljena za nedjela učinjena od nekolicine pojedinaca, a što često ishoduje izbjegavanjem prihvatanja kolektivne odgovornosti i krivice među članovima grupe (Schmitt, Miller, Branscombe & Brehm, 2008). Pojedini režimi posežu za mehanizmima diskursa zvaničnog poricanja (bukvalno poricanje, poricanje tumačenja, poricanje implikacija) čime na društvenom planu stvaraju atmosferu koja pogoduje odlaganju suočavanja sa počinjenim zločinima, odgovornošću i osjećajem krivice (Cohen, 2003). Navedene norme i interpretacije ponašanja vlastite i tuđe grupe ističu različite psihološke mehanizme koji mogu da leže u ispoljavanju prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, ukazujući da je tendencija pripisivanja krivice daleko dominantniji mehanizam grupnog reagovanja u poređenju sa njenim prihvatanjem.

1.5. Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje

Iako u fokusu ovog rada nije ispitivanje uticaja prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice na proces pomirenja, u ovom tekstu ćemo se osvrnuti na uticaj kolektivne krivice na podsticanje kolektivnih aktivnosti u čijoj osnovi leži unapređenje međugrupnih odnosa, da bismo istakli značaj istraživanja navedene grupne emocije. Efekat na grupno pomirenje nije isti ako razmatramo prihvatanje ili pripisivanje kolektivne krivice. Uticaj pripisivanja kolektivne krivice na aktivnosti usmjerene ka pomirenju nije izučavan koliko je izučavan uticaj prihvatanja kolektivne krivice. Razmatranje njegove uloge ističe se u vezi preusmjeravanja fokusa odgovornosti sa vlastite na suprotstavljenu grupu ili kao način isticanja potreba viktimizirane grupe da

se priznaju počinjeni zločini, te izvrši reparacija za preživljena stradanja (Jelić et al., 2013). Ipak, izučavanje faktora koji leže u osnovi pripisivanja kolektivne krivice može pružiti uvid u aktivnosti koje je moguće poduzeti u cilju poboljšanja međugrupnih odnosa i redukovanju determinanti koji doprinose začaranom krugu neprijateljstva.

U ovom poglavlju ćemo dalje razmotriti prihvatanje kolektivne krivice i spremnosti na pomirenje s obzirom da su navedena istraživanja dominantna u socio-psihološkoj literaturi. Razmatranja krivice sa individualnog aspekta ističu da navedena emocija motiviše aktivnosti usmjerene na izvinjenje i ispravljanje učinjene nepravde. Takođe, krivica kao emocionalno stanje utiče na transformaciju osobe dovodeći do promjene ponašanja koje je uticalo na nepravedan ishod (Milivojević, 2007; Schmitt, Branscombe & Brehm, 2004). Analizirajući okolnosti koje doprinose prihvatanju krivice na individualnom nivou, kao i reakcija koje proizilaze iz navedenog emocionalnog stanja, dolazimo do razmatranja uticaja kolektivne krivice u pogledu grupnih reakcija i transformacije međugrupnih odnosa narušenih međusobnim sukobima ili nejednakostima. Prihvatanje kolektivne krivice na grupnom nivou proizilazi iz usmjerenosti na zločine počinjene u ime grupe, kao i prihvatanjem odgovornosti za učinjena nemoralna djela. Moramo uzeti u obzir da krivica, kako na individualnom tako i na grupnom nivou, predstavlja neprijatno emocionalno stanje koje se prevazilazi putem postupaka usmjerenih na restituciju ili izbjegavanje suočavanja sa odgovornošću (Iyer, Wayne Leach & Pedersen, 2004). Dejstvo i uticaj prihvatanja kolektivne krivice u pogledu aktivnosti usmjerenih na reparaciju i pomirenje može biti determinisano faktorima koji utiču na javljanje emocionalnog stanja krivice ali i od strane faktora koji se ispoljavaju na ponašajnom nivou, proizišlom iz navedene emocije. Prvi faktori obuhvataju procese koji su usmjereni na opravdavanje grupnih postupaka i izbjegavanje prihvatanja krivice, dok su drugi faktori usmjereni na procjenu okolnosti i signala koje otežavaju realizaciju simboličke ili materijalne reparacije (Schmitt, Miller, Branscombe & Brehm, 2008). Kako bismo u potpunosti razumjeli osnovne karakteristike reagovanja koje proističe iz suočavanja grupe sa počinjenim zločinima, bitno je osvrnuti se na odnos krivice i stida (Gausel & Brown, 2012), emocija koje imaju dosta sličnosti, prevashodno manifestovanih u ponašanju. Dodatna konfuzija u pogledu sličnosti i razlike stida i krivice proističe iz mogućnosti da stid i krivica mogu da se jave u istim situacijama, te da motivišu isti vid reagovanja u čijoj osnovi leže

različiti razlozi (Giner-Sorolla, 2012). Lickel, Schmader i Barquissau (2004) su detaljno definisali osnovne razlike stida i krivice posmatrajući ih kroz dvije bitne dimenzije, esencijalnost i kontrolabilnost. Krivica je kontrolabilna i dovodi do reparacije dok je stid vezan za narušavanje slike sebe/grupe (esencijalnost) i dovodi do izbjegavanja i negiranja suočavanja sa zločinima. Za događaje za koje procjenjujemo da smo mogli učiniti nešto da ih spriječimo ćemo osjetiti krivicu, dok se stid javlja ukoliko smatramo da na događaj nismo mogli uticati sa težnjom da se popravi sopstvena narušena slika. Međutim, pored pomno definisanih razlika stida i krivice, Lewis (1971) ističe da te razlike nisu uvijek tako jasno istaknute u odnosu pomenutih emocija (prema Brown & Gausel, 2012), tako da u osnovi krivice može da leži narušena slika o sebi, kao što i osjećaj stida može biti povezan sa neadekvatnim ponašanjem (Brown & Gausel, 2012). Tačnije, krivica obuhvata malo manje iskustva vezanog za sliku o sebi nego stid, te emocija krivice ima tendenciju da proizilazi iz nemoralnog/nekompetentnog ponašanja, a stid više iz narušene slike o sebi ali tako da navedene razlike nisu isključive (Lewis, 1971. prema Brown & Gausel, 2012. str. 549). Niedenthal i saradnici (1994) su utvrdili da iz osjećaja krivice nešto više proističe želja za promjenom ponašanja nego za promjenom slike o sebi, dok su Fontaine i saradnici (2006) utvrdili da je krivica povezana sa negativnom slikom o sebi i tendencijom za njenim unapređenjem (prema Brown & Gausel, 2012) što djelimično govori u prilog da granice između stida i krivice nisu toliko isključive kako su to teorijski pomno definisali Lickel, Schmader i Barquissau (2004). S obzirom na isticanje određenih razlika između emocije krivice i stida, krivica je dominantno predstavljena kao emocija koja ishoduje suočavanjem i reagovanjem na učinjene nepravde i zločine u poređenju sa stidom koji ishoduje izbjegavanjem i negiranjem. Jasna granica podjele i razlike krivice i stida ne postoji, kako u pogledu kognitivno-emocionalnih mehanizama, tako i u ponašajnim efektima koje iz tih emocija proizilaze. S jedne strane, krivica ishoduje aktivnostima usmjerenim na naknadnu štete i izvinjenje, ali isto tako, aktivnosti izbjegavanja krivice podliježu onim mehanizmima koji leže u osnovi stida, a sve sa ciljem zaštite pozitivnog socijalnog identiteta vlastite grupe.

Veliki broj istraživanja polazi od pretpostavke da prihvatanje kolektivne krivice, kroz suočavanje i prihvatanje učinjenih nepravdi, ishoduje restitucijom tj. razvijanjem i obnavljanjem pravičnog odnosa sa viktimiziranom grupom, te u zavisnosti od

moćnosti, i reparacijom tj. naknadom štete (Iyer, Leach & Pedersen, 2004; Gunn & Wilson, 2011, Brown & Cehajic, 2008; Čehajić-Clancy, 2012). Socijalno-psihološka istraživanja su utvrdila da prihvatanje kolektivne krivice podstiče reparaciju, prevashodno kod mlađih generacija, koje suočene sa nepravdnim događajima počinjenim od strane vlastite grupe u prošlosti, pokazuju spremnost da podrže aktivnosti koje su usmjerene na naknadu štete viktimiziranoj grupi (Doosje, 1998. prema Iyer, Wayne Leacher & Pedersen, 2004). Krivica, koja se razvija iz suočavanja sa učinjenim zločinima i obimom njihovih posljedica, doprinosi traženju oprosta od strane viktimizirane grupe (Riek, Root Luna & Schnabelrauch, 2014). S druge strane, prihvatanje grupne odgovornosti i krivice, može da dovede do izvinjenja i podržavanja njenog zvaničnog ispoljavanja prema viktimiziranoj grupi, posebno u slučajevima kada se navedeni čin neće doživjeti kao ugrožavajući za vlastitu grupu (McGarty, 2002. prema Iyer, Wayne Leacher & Pedersen, 2004). Navedeni rezultati dovode u pitanje uslove i okolnosti koji doprinose transformišućem dejstvu kolektivne krivice. Da li će prihvatanje kolektivne krivice ishodomati izvinjenjem ili pak reparacijom zavisi od unutrašnjih faktora koji (ne)doprinose njenom razvijanju, ali i od percepcije spoljašnjih okolnosti koje podstiču ili inhibiraju reakcije koje bi trebale podržati materijalnu ili simboličku reparaciju. Izbjegavanje javljanja osjećaja krivice je često usmjereno na odbijanje suočavanja sa nemoralnim djelima putem negiranja učinjenih zločina, te distanciranjem i dehumanizacijom druge grupe koja se tako lišava moralne vrijednosti, te se umanjuje potreba razmatranja štete i nepravde koja joj je nanesena (Iyer, Wayne Leach & Pedersen, 2004). S druge strane, percepcija poteškoća, troškova i zalaganja koja su neophodna u sprovođenju reparacije utiču na pravac reagovanja koje proizilazi iz prihvatanja kolektivne krivice. Ukoliko grupa procjenjuje da reparacija zahteva velike troškove, zalaganja, te ugrožava status grupe dolazi do smanjenja kolektivne krivice i aktivnosti koje su usmjerene ka pomirenju i uspostavljanju ravnopravnih odnosa (Schmitt, Branscombe & Brehm, 2004, 2008). Smatra se da ograničenja kolektivne krivice nisu povezana samo sa navedenim faktorima, nego i sa karakteristikom krivice kao emocije. Krivica je usmjerena na preispitivanje vlastitih nedjela i suočavanja sa istim kroz izvinjenje ili materijalnu kompenzaciju. S obzirom da njen fokus leži u usmerenosti ka preispitivanju vlastite grupe, njeni dometi u pogledu prosocijalnog ponašanja su ograničeni i neizvjesni u odnosu na emocije čiji fokus leži i razumjevanju

položaja druge grupe, a ne samo vlastite (Iyer, Wayne Leacher & Pedersen, 2004). Karakteristike prihvatanja krivice kao emocije koja je usmjerena na preispitivanje vlastite grupe i distresa, prema Mironu, Branscombe i Schmittu (2006) otvaraju mogućnost izbjegavanja pomaganja drugoj grupi ukoliko se javi mogućnost za prevazilaženja distresa putem drugih mehanizama, najčešće izbjegavanjem situacija suočavanja sa drugom grupom ili opravdavanjem neujednačenog/nepravičnog statusa između grupa u konfliktu. Iako prihvatanje kolektivne krivice djelom doprinosi procesima pomirenja, njeno motivaciono dejstvo je ograničeno u pogledu prevazilaženja međugrupne nejednakosti i podsticanja šire društvene reakcije (Thomas, McGarty & Mavor, 2009). Tako prihvatanje kolektivne krivice promovise izvinjenje i reparaciju ka viktimiziranoj grupi ali ne stvara stabilnu osnovu za podsticanje dugoročnih društvenih i političkih aktivnosti koji će umanjiti nejednakost ili dovesti do održivog procesa pomirenja. S druge strane Mallet, Hutsinger, Sinclair i Swim (2008) su utvrdili da zauzimanje perspektive druge grupe i iskustvo prihvatanja kolektivne krivice čini bitan preduslov za podsticanje grupnih aktivnosti sa ciljem naknade štete i pomaganja drugoj grupi. Razmatrajući kolektivnu krivicu kao faktor podsticanja kolektivne akcije veće grupe ljudi, navedeni autori, ističu da ona predstavlja faktor koji motiviše grupu na reagovanje i šire društvene akcije čiji cilj su socijalne promjene.

Neosporno je da prihvatanje kolektivne krivice podstiče želju za transformacijom i promjenom ponašanja, ali je navedeni proces često podložan uticaju različitih faktora, kako spoljašnjih, tako i unutrašnjih, koji determinišu nivo prihvatanja krivice i način njene manifestacije u međugrupnim odnosima. Posebno je konfuzija prisutna u pogledu definisanja razlike stida i krivice, emocija koje se često, kako navodi Giner-Sorolla (2012) javljaju u sličnim situacijama, motivišući identičan način reagovanja u čijoj osnovi leže različiti mehanizmi. Fokus dosadašnjih istraživanja je uglavnom bio usmjeren na ispitivanje odnosa prihvatanja kolektivne krivice i spremnosti na pomirenje, za razliku od pripisivanja kolektivne krivice čije izučavanje je bilo zanemareno. Pored brojnih poteškoća koje se vezuju za ispitivanje krivice, kolektivna krivica predstavlja značajan koncept koji leži u osnovi procesa pomirenja, tako da izučavanje prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice može da pruži značajan uvid u dinamiku međugrupnih odnosa i procese koji leže u osnovi pomirenja.

1.6. Odnos etničke identifikacije i kolektivne krivice (prihvatanja i pripisivanja)

Prema prethodno pomenutim teorijskim konceptima koji objašnjavaju dinamiku razvoja grupnih emocija (Fischer i Mansead, 2010; Smith, 1993. prema Salmela, 2014; Thomas, McGarty & Mavor, 2009), socijalni identitet tj. grupna vezanost putem dijeljenih uvjerenja, stavova i interpretacije značajnih događaja i aktivnosti čine bitan preduslov javljanja i ispoljavanja grupnih emocija među članovima socijalne grupe. Smith (1993) ističe da ljudi mogu doživjeti emocije na osnovu grupne pripadnosti, jer kao što osjetimo sreću i radost kada predstavnici grupe pobjede na sportskim takmičenjima, isto tako članovi grupe mogu osjetiti žalost uslijed gubitaka (Doosje et al., 1998. str. 873).

Iako socijalni identitet i grupna vezanost predstavljaju nezaobilaznu osnovu oko koje se razvijaju grupne emocije (Fischer & Mansead, 2010, Smith et al., 2008, prema Salmela, 2014)), istraživanja u navedenoj oblasti daju oprečne rezultate, prevashodno kada je riječ o prihvatanju kolektivne krivice. Odnos etno-nacionalne identifikacije i pripisivanja kolektivne krivice je jednoznačan i ukazuje da veći nivo etno-nacionalne vezanosti prati visok nivo pripisivanje kolektivne krivice drugim grupama. U svom istraživanju Jelić, Čorkalo Biruški i Ajduković (2013) su utvrdili da snažna etnička identifikacija doprinosi većem nivou pripisivanja kolektivne krivice, te da je navedeni odnos posredovan opravdavanjem postupaka vlastite grupe (Jelić et al., 2013). Osobe sa visokom vezanošću za vlastitu grupu su sklonije opravdavanju postupaka svoje grupe, te isticanju statusa vlastite žrtve što doprinose većem pripisivanju krivice drugoj etničkoj grupi i manjoj spremnosti sagledavanja nedjela počinjenih od strane vlastite grupe.

Ispitujući odnos nacionalne identifikacije i prihvatanja kolektivne krivice, Doosje, Branscombe, Spears i Manstead (2004) ističu da izražena identifikacija sa vlastitom grupom umanjuje prihvatanje kolektivne krivice prilikom suočavanja sa negativnim istorijskim činjenicama u pogledu odnosa vlastitog naroda prema drugim grupama, za razliku od pripadnika društva čija identifikacija je nižeg intenziteta (Doosje, Branscombe, Spears & Manstead, 2004). Osobe sa nižom etničkom identifikacijom su spremnije na kritičko razmatranje istorijskih činjenica povezanih sa ponašanjem vlastite grupe, a potreba za harmoničnim i homogenim odnosima je kod

njih manje izražena nego kod osoba sa visokom etničkom identifikacijom, tako da su skloniji preispitivanju različitih, i za grupu, kontraverznih perspektiva (Doosje et al., 2004). Nasuprot njih, osobe sa izraženijom identifikacijom za vlastitu grupu osjećaju veću superiornost u poređenju sa sukobljenom grupom, te van vlastite grupe traže uzroke za počinjene zločine što ishoduje niskim nivoom prihvatanja kolektivne krivice (Doosje et al., 2004), uz veću tendenciju pripisivanja kolektivne krivice suprotstavljenj grupi (Jelić et al., 2013). Pored niskog nivoa prihvatanja kolektivne krivice među osobama sa izraženom nacionalnom identifikacijom, Klein, Licata i Pierucci (2011) su utvrdili da je nizak nivo prihvatanja kolektivne krivice prisutan i među osobama sa niskom identifikacijom, dok je nivo kolektivne krivice najizraženiji među osobama sa umjerenim nivoom nacionalne identifikacije. Nasuprot navedenih razmatranja, Roccas, Klar i Liviatan (2004) smatraju da socijalna identifikacija može da utiče na povećavanje prihvatanja kolektivne krivice nazivajući navedeni efekat “paradoksom grupne identifikacije” (Roccas, Klar & Liviatan, 2004., str. 138). Prema pomenutim autorima, u osnovi prihvatanja kolektivne krivice leži odgovornost koju članovi grupe osjećaju uslijed nedjela učinjenih od pojedinih članova svoje grupe, tako da osobe koje nisu snažno identifikovane za vlastitu grupu neće razviti osjećaj odgovornosti ili kolektivne krivice za nedjela učinjena od strane njenih pripadnika. Snažna socijalna identifikacija je nužan preduslov za razvijanje osjećaja kolektivne krivice. Prema navedenim autorima, različit odnos visoke identifikacije i prihvatanja kolektivne krivice leži u različitom pristupu ispitivanja vezanosti za vlastitu grupu. Mjereći različite aspekte grupne vezanosti došli su do zaključka da visoka vezanost za grupu (*attachment*) uz nisku glorifikaciju doprinosi prihvatanju kolektivne krivice. Tačnije, visoka glorifikacija vlastite grupe umanjuje prihvatanje odgovornosti za postupke učinjene u ime grupe, dok osobe koje su jako vezane za grupu sa istovremeno niskim nivoom glorifikacije imaju izraženi sklonost prihvatanja kolektivne krivice (Roccas, Klar & Liviatan, 2006).

U prethodno pomenutim socio-psihološkim istraživanjima, odnos etničke identifikacije i pripisivanja krivice je jednoznačan, za razliku od prihvatanja kolektivne krivice gdje dolazi do ispoljavanja kontradiktornog odnosa. Kontradiktoran odnos stepena identifikacije sa vlastitom socijalnom grupom i prihvatanja kolektivne krivice dijelom možemo objasniti različitim društveno-istorijskim kontekstima u kojima su

sprovedena istraživanja, ali i specifičnostima vezano za definisanje i mjerenje grupne identifikacije. Polazeći od navedenih razmatranja, ostaje značajno ispitati u kojoj mjeri je socijalni identitet u vidu identifikacije sa vlastitom etničkom grupom značajan za prihvatanje, ali i pripisivanje kolektivne krivice, te kakav je smjer navedene veze u postojećim društvenim i političkim okolnostima, odnosno od kojih drugih medijatora taj smjer zavisi. Pripisivanje kolektivne krivice je zapostavljeno u dosadašnjim istraživanjima ali njegovo ispitivanje, zajedno sa prihvatanjem kolektivne krivice, može pružiti potpun uvid u dinamiku grupnih odnosa i grupnih emocija. Bitno je naglasiti da brojna teorijska i empirijska razmatranja ističu da je odnos etničke identifikacije i kolektivne krivice (prihvatanja i pripisivanja) oblikovan posrednim faktorima, te ostaje značajno ispitati koji faktori u postojećem kontekstu oblikuju smjer navedenih odnosa. Da bismo obuhvatili faktore koji potencijalno definišu odnos grupne vezanosti i prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice u narednom poglavlju ćemo se osvrnuti na dosadašnja razmatranja faktora koji (ne)posredno determinišu javljanje kolektivne krivice.

1.7. Determinantne prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice

Sumirajući prethodno pomenute preduslove ispoljavanja kolektivne krivice, Brascombe (2004) ističe da su neki od navedenih faktora direktniji prediktori prihvatanja kolektivne krivice dok je uticaj drugih faktora manje direktan i eventualno posredovan drugim determinantama. Tri direktna prediktora kolektivne krivice, prema navedenoj autorki, su (1) stepen grupne odgovornosti za štetu načinjenu drugima, (2) percipirana nemoralnost i nezakonitost grupnih postupaka ili statusa, te (3) procjenjeni troškovi i korist od postizanja pravičnijeg odnosa sa drugom grupom. Navedeni faktori imaju direktan uticaj na razvijanje kolektivne krivice ali mogu i da posreduju u odnosu socijalnog identiteta i kolektivne krivice (Brascombe, 2004). Osobe koje se intenzivnije identifikuju sa vlastitom grupom će biti sklonije da prihvate dominantne norme i zajednička uvjerenja vlastite grupe u odnosu na protekle istorijske događaje. Brascombe (2004) upravo ističe da navedene dominantne norme, koje doprinose ispoljavanju kolektivne krivice, utiču i na ostale prediktore kolektivne krivice. Uticaj grupnih normi na prihvatanje kolektivne krivice može da se ogleda u podsticanju prihvatanja grupne odgovornosti, opravdavanju grupnih postupaka ili podsticanju percepcije visokog uloga

povezanog sa ostvarivanjem pravednijeg odnosa sa drugom grupom (Roccas, Klar & Leviatan, 2004).

Posmatrajući faktore koji leže u osnovi visoke etno-nacionalne identifikacije i niskog prihvatanja kolektivne krivice, istraživanja uglavnom pokazuju da su osobe sa visokom etno-nacionalnom identifikacijom sklonije da optužuju viktimiziranu grupu, umanjujući odgovornost vlastite grupe sa ciljem očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta (Iyer et al., 2004; Mallet & Swim, 2004). Visoka etnička identifikacija determiniše opravdavanje i legitimizaciju postupaka grupe uz isticanje velikih troškova postizanja pravičnog odnosa, a sve sa ciljem umanjenja osjećaja kolektivne krivice (Branscombe, 2004). Na taj način, posredni mehanizmi koji leže u osnovi očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta utiču na veći tendenciju pripisivanja, nego prihvatanja kolektivne krivice (Čorkalo Biruški i Magoč, 2009; Jelić et al., 2013). Navedena razmatranja govore u prilog dominantnog prisustva grupnih normi i vrijednosti koji podstiču faktore usmjerene na izbjegavanje prihvatanja kolektivne krivice uz tendenciju njenog pripisivanja suprotstavljennoj grupi.

U osnovi utvrđivanja odnosa socijalnog identiteta i kolektivne krivice (prihvatanja i pripisivanja) leže različiti mehanizmi koji mogu determinisati smjer odnosa etničkog identiteta i navedene grupne emocije. S jedne strane, etnička identifikacija aktivira niz mehanizama kao što je glorifikacija vlastitog naroda, te može dovesti do izbjegavanja suočavanja sa zločinima koje je počinila vlastita grupa, ali sa druge strane, osobe koje su manje vezane za grupu ali se i dalje smatraju pripadnicima datog naroda i države će biti spremniji da se suoče sa mračnim djelovima prošlosti vlastite grupe i da ta saznanja integrišu u svoj etno-nacionalni identitet (Doosje et al., 2004). Bitnu dimenziju etničke vezanosti čini patriotizam koji predstavlja pozitivnu identifikaciju i emocionalnu povezanost sa vlastitim narodom i zemljom. Multidimenzionalnu karakteristiku patriotizma je definisao Staub (1991) definišući teorijsku razliku slijepog i konstruktivnog patriotizma. U osnovi oba vida patriotizma leži snažna, pozitivna povezanost sa vlastitim narodom, s tim što slijepi patriota odbacuje bilo koji vid kritike upućen na račun vlastitog naroda smatrajući to izdajom, dok su konstruktivne patriote otvorene u pogledu kritikovanja postupaka koje se sprovode u ime grupe, a za koje smatraju da krše osnovne nacionalne vrijednosti i

dugoročne interese (prema Schatz, Staub & Lavine, 1999). Polazeći od karakteristika pozitivnog patriotizma, možemo objasniti naizgled kontradiktorne rezultate u pogledu povezanosti etno-nacionalne identifikacije i prihvatanja kolektivne krivice. Konstruktivni patriotizam, kao bitan dio nacionalne identifikacije i vezanosti, potencijalno može uticati na veće prihvatanje kolektivne krivice u cilju težnje za kritičkom i pozitivnom promjenom vlastitog naroda, dok pretjerana glorifikacija i bespogovorno prihvatanje postupaka vlastite grupe (slijepi patriotizam) može podstaći pripisivanje kolektivne krivice. Ispitujući odnos kolektivne krivice i političke ideologije, Klandermans, Werner i Doorn (2008) su utvrdili da nivo prihvatanja kolektivne krivice varira među osobama sa izraženim nacionalnim identitetom u zavisnosti od zastupljenosti liberalne tj. konzervativne političke ideologije. Tačnije, najveći nivo prihvatanja kolektivne krivice je zastupljen među osobama sa visokom nacionalnom identifikacijom i istaknutom liberalnom političkom ideologijom, dok je najniži nivo prihvatanja kolektivne krivice prisutan među osobama sa izraženom nacionalnom identifikacijom i konzervativnom političkom ideologijom (Klandermans, Werner & Doorn, 2008). Drugi, bitan aspekt značajan za razumijevanje javljanja kolektivne krivice, u kontekstu nacionalne identifikacije, prema Wohlu, Branscombe i Klar (2006) leži u razmatranju odnosa socijalnih grupa koje dijele nadređen socijalni identitet (nacionalnost, čovječnost i sl.). Tačnije, grupe koje dijele zajednički identitet će biti sklonije prihvatanju kolektivne krivice u situacijama kada dođe do međusobnog sukoba (Schmitt et al., 2008). Nadređen socijalni identitet tako leži u osnovu solidarnosti kao univerzalne moralne vrijednosti koja spaja dvije grupe koje imaju razvijen osjećaj zajedničkog tj. nadređenog identiteta kao suštinske međusobne povezanosti. U kontekstu neposrednih ratnih dešavanja na području bivše Jugoslavije postavlja se pitanje koliko bi osjećaj solidarnosti i nekadašnje povezanosti etničkih grupa i nacija u Bosni i Hercegovini mogao da predstavlja osnovu za međusobno razumjevanje i prihvatanja kolektivne krivice, a koliko se navedena komponenta samokritičnosti može redukovati, prevashodno kod osoba sa izraženim etničkim identitetom, uslijed osjećaja ugroženosti statusa vlastite grupe (Branscombe, Schmitt & Schiffhauer, 2007. prema Schmitt et al., 2008; Klein, Licata & Pierucci, 2011), međusobnog optuživanja i stvaranja atmosfere da će bilo koji ustupak dovesti do gubitka vlastitih privilegija ili poremećaja ravnoteže političkih, i drugih vidova moći. Branscombe, Slugoski i Kappen

(2004), smatraju da se prihvatanje kolektivne krivice može dovesti u vezu sa političkom i pravnom spremnošću svih društvenih grupa da se suoče sa zločinima prošlosti u cilju njihovog iskupljenja i konstruktivnog prevazilaženja. Posmatrajući uticaj pomenutih kontekstualnih faktora na području BiH, uočljiv je snažan uticaj međunarodne zajednice koja kroz instituciju Visokog predstavnika nadgleda provođenje svih političkih odluka, te po potrebi interveniše u okviru svojih širokih ovlaštenja (Latal, 2015). Postupci i reakcije Visokog predstavnika međunarodne zajednice u periodu od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma su uglavnom bili nepopularni i negativno interpretirani od strane političkih predstavnika etničkih grupa u BiH, tako da se postavlja pitanje da li percepcija odnosa međunarodne zajednice u pogledu (ne)pravičnog i (ne)ujednačenog odnosa prema srpskom narodu predstavlja značajan kontekstualni faktor koji će da utiče na odnos etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice.

Teorijska razmatranja razvoja grupnih emocija ističu značaj socijalnog identiteta i grupne pripadnosti kao polazne osnove za njihov razvoj. S druge strane, prihvatanje kolektivne krivice je otežano uslijed aktiviranja direktnih mehanizama (Branscombe, 2004) sa ciljem očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta. Istraživanja upućuju na različit i kompleksan odnos socijalnog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice ostavljajući prostor za ispitivanje podatnih posrednih faktora. Doosje i saradnici (2004) ističu da je prihvatanje kolektivne krivice manje zastupljeno među osobama sa visokom etničkom identifikacijom u poređenju sa onima čija identifikacija je nižeg intenziteta. S druge strane, Roccas, Klar i Leviatan (2004) smatraju da je visoka vezanost i osjećaj pripadnosti za vlastitu grupu, nužan preduslov za razvijanje osjećaja odgovornosti za nedjela počinjena u ime vlastite grupe, pa tako i za posljedično prihvatanje kolektivne krivice. Mjereći različite aspekte etno-nacionalne identifikacije tj. vezanost (*attachment*) i glorifikaciju vlastite grupe, navedeni autori su utvrdili negativnu povezanost glorifikacije i prihvatanja kolektivne krivice, te veću sklonost prihvatanja kolektivne krivice kod osoba koje imaju visoku vezanost za grupu sa istovremeno niskom glorifikacijom (Roccas, Klar & Leviatan, 2006). Ispitivanje odnosa prihvatanja kolektivne krivice i političke ideologije, pokazuje da prihvatanje kolektivne krivice među osobama sa izraženom nacionalnom identifikacijom varira u zavisnosti od nivoa liberalne ili konzervativne političke ideologije, ističući da je odnos grupne identifikacije

i kolektivne krivice kompleksan i potencijalno uslovljen društveno formiranim vrijednostima i (ne)otvorenosti za promjene (Klandermans, Werner & Doorn, 2008). Posmatrajući posredne faktore u pogledu pripisivanja kolektivne krivice, Čorkalo Biruški i Magoč (2009) su utvrdili da je odnos etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice posredovan opravdavanjem grupnih postupaka koji značajno podstiču veće pripisivanje kolektivne krivice suprotstavljenoj grupi. Posredni ili neposredni faktora koji utiču na pripisivanja kolektivne krivice nisu izučavani u mjeri u kojoj su izučavani faktori prihvatanja kolektivne, krivice tako da u ovom radu želimo da damo podjednak značaj modalitetima i faktorima ispoljavanja prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice.

Poteškoće u razmatranju krivice kao kolektivne emocije su vezane i za pitanje individualističkih vrijednosti koje u svojoj osnovi negiraju mogućnosti prihvatanja ili pripisivanja krivice na kolektivnom nivou zbog zločina počinjenih od strane pojedinih predstavnika grupe. Branscombe, Slugoski Kappen (2004) su definisali grupnu odgovornost (*Whole Group Accountability*) kao koncept koji je suprotan individualističkim vrijednostima. Osobe koje prihvataju ideju da grupa može i treba osjetiti krivicu zbog zločina svojih pojedinih predstavnika će, prema navedenim autorima, biti sklonije prihvatanju i pripisivanju kolektivne krivice. Pojedini autori ističu da promovisanje individualističkih vrijednosti na nivou grupe, predstavlja jasan mehanizama izbjegavanja prihvatanja kolektivne krivice (Schmitt, Miller, Branscombe & Brehm, 2008). S obzirom na navedeno, postavlja se pitanje na koji način ideja prihvatanja grupne odgovornosti determiniše odnos etničke identifikacije i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Pored toga možemo provjeriti i da li se ideja prihvatanja grupne odgovornosti, kao svojevrsni odraz individualističke vrijednosti, dosljedno koristi za negiranje kolektivne odgovornosti, bilo vlastite ili tuđe grupe, ili kao mehanizam za inhibiranje kolektivne krivice sopstvene grupe.

U svjetlu navedenih istraživanja i razmatranja dejstva različitih faktora na ispoljavanje kolektivne krivice, u ovom radu ćemo se usmjeriti na ispitivanje odnosa vezanosti za vlastitu etničku grupu i komponenti prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice sa fokusom na posredne mehanizme, kao što su slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost, percepcija odnosa međunarodne zajednice, te

ideja prihvatanja grupne odgovornosti. Sagledavanjem prirode i smjera djelovanja posrednih faktora pokušaćemo steći uvid u etiologiju kontradiktornog i kompleksnog odnosa etničkog identiteta i grupne emocije kao što je kolektivna krivica.

1.8. Osvrt na predmet istraživanja i njegov naučni doprinos

U ovom radu ćemo se usmjeriti na ispitivanje odnosa etničkog identiteta i kolektivne krivice. S obzirom da se kolektivna krivica ispoljava u vidu prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, ispitivanjem ćemo obuhvatiti obe komponente kako bismo stekli potpun uvid u dinamiku grupnih emocija u postojećem političkom i socijalnom kontekstu međuetničkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Dalji fokus ovog rada je ispitivanje dinamike odnosa etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice putem dejstva posrednih faktora kao što su slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost, percepcija odnosa međunarodne zajednice, te ideja prihvatanja grupne odgovornosti. Ispitivanjem odnosa etničkog identiteta i kolektivne krivice putem navedenih posrednih faktora, želimo dati doprinos u razumijevanju mehanizama koji leže u osnovi „paradoksa grupne identifikacije“, tj. kontradiktornog odnosa etničkog identiteta i grupne emocije kao što je kolektivna krivica.

Iako se u literaturi ističe značaj socijalnog identiteta, kao što je etnička pripadnost, kao polazne osnove razvoja grupnih emocija (Fischer & Manstead, 2010; Smith, 1993. prema Salmela, 2014), prisutne su određene dileme u pogledu uticaja etno-nacionalne identifikacije na prihvatanje kolektivne krivice (Fischer & Manstead, 2010). Odnos etničke identifikacije i pripisivanja kolektivne krivice je pozitivan (Čorkalo Biruški i Magoč, 2009), te je posredovan opravdavanjem postupaka vlastite grupe. S obzirom da se uloga pripisivanja kolektivne krivice ogleda u izbjegavanju suočavanja sa odgovornošću vlastite grupe, usmjerevanjem fokusa odgovornosti na suprostavljenu grupu (Jelić et al., 2013), istraživanja navedenog aspekta kolektivne krivice su neopravdano bila zanemarena, nasuprot ispitivanja odnosa etno-nacionalne identifikacije i prihvatanja kolektivne krivice. Jedni autori (Doosije et al., 2004) smatraju da visoka etno-nacionalna vezanost utiče na odbacivanje prihvatanja kolektivne krivice, dok drugi (Roccas, Klar & Leviatan, 2004) smatraju da je izrazita vezanost za grupu nužan preduslov javljanja osjećaja odgovornosti i prihvatanja krivice

za nedjela učinjena u ime grupe. Bitno je naglasiti da prihvatanje kolektivne krivice velikim dijelom zavisi ne samo od osjećaja grupne pripadnosti, nego i od niza direktnih faktora, kao što je suočavanje sa nemoralnim djelima počinjenim od strane vlastite grupe, priznanje da su učinjena nemoralna djela, te prihvatanje kolektivne odgovornosti tj. stava da je grupna odgovornost moguća zbog zločina pojedinih predstavnika (Brascombe, Sligoski & Kappen, 2004). Pored direktnih odrednica prihvatanja kolektivne krivice, Branscombe (2004) smatra da socijalni identitet i grupna pripadnost utiču na javljanje kolektivne krivice posredno, oblikujući djelovanje neposrednijih faktora poput dominantnih normi i vrijednosti na nivou grupe. Čorkalo Biruški i Magoš (2009) ističu da na nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice ne utiče samo forma identifikacije, nego i niz drugih faktora koji su vezani za grupnu pripadnost. Individualni i kontekstualni faktori mogu biti u različitom odnosu sa prihvatanjem i pripisivanjem kolektivne krivice, te njihovo dublje sagledavanje u zavisnosti od specifičnosti aktuelnog političkog, ali i istorijskog konteksta može pružiti značajan uvid u dinamiku odnosa etničke vezanosti i kolektivne krivice (prihvatanje i pripisivanje). Dosadašnja razmatranja i istraživanja odnosa etno-nacionalne identifikacije i kolektivne krivice (Doosje, Brasnscombe, Spears & Manstead, 2004; Roccas, Klar & Leviata, 2004) uglavnom nisu bila usmjerena na preispitivanje posrednih faktora kako bi se utvrdili mehanizme koji leže u pretpostavkama različitog odnosa etničke identifikacije i kolektivne krivice. Da bi razriješili „paradoks“ odnosa grupne identifikacije i kolektivne krivice proširićemo i predložićemo sagledavanje mogućeg dejstva posrednih faktora (slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost, percepcija odnosa međunarodne zajednice, te ideja prihvatanja grupne odgovornosti) na pravac razvoja navedene grupne emocije. Navedene medijacione varijable odražavaju kvalitativno različitu formu grupne vezanosti (slijepi i konstruktivni patriotizam), osjećaj povezanosti sa drugim narodima kao svojevrsnu nadređenu kategoriju (međugrupna solidarnost), snažan socijalni i politički kontekst međunarodnog uticaja (percepcija odnosa međunarodne zajednice), te dilemu mogućnosti prihvatanja krivice na kolektivnom nivou (ideja prihvatanja grupne odgovornosti). Predloženim modelom smo željeli obuhvatiti različite psihološke mehanizme i snažne kontekstualne faktore koji odražavaju dominantne norme i vrijednosti na nivou grupe, te potencijalno posreduju odnosu socijalnog identiteta (vezanosti za vlastitu etničku grupu) i kolektivne krivice

(Branscombe, 2004). Predložene medijacione varijable ćemo sagledati posebno u odnosu etničke identifikacije i prihvatanja, i etničke identifikacije i pripisivanja kolektivne krivice. Sagledavanjem pojedinačnog odnosa etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice želimo steći uvid u specifičnost faktora koji leže u osnovi navedene dvije emocije, posebno ako uzmemo u obzir značaj koji imaju u pogledu podsticanja procesa pomirenja, ili pak dubljeg narušavanja međugrupnih odnosa u začaranom krugu međusobnog optuživanja. Nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice će biti istražen u odnosu na mlađe i starije generacije stanovništva. Osvrnućemo se na razlike starijih generacija koji su iskusili život u „bratstvu i jedinstvu,, te preživjeli ratna dešavanja tokom 90-ih godina prošlog vijeka, kao i mlađih generacija koje su rođene nakon rata i odrasle u čistim etničkim sredinama. Različito iskustvo socijalizacije starijih i mlađih generacija stanovništva (Licata & Klein, 2010), kao i (in)direktno dejstvo stresnog ratnog iskustva može pružiti uvidu u dinamiku ispoljavanja grupnih emocija (prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice) koje značajno oblikuju aktuelne međuetničke odnose, odražavajući stepen spremnosti na pomirenje.

1.9. Ciljevi istraživanja

1. Ispitati odnos etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice;
2. Ispitati uticaj etničkog identiteta putem dejstva posrednih faktora (međugrupne solidarnosti, slijepog i konstruktivnog patriotizma, percepcije odnosa međunarodne zajednice, te ideje prihvatanja grupne odgovornosti) na prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice;
3. Ispitati uticaj ideje prihvatanja grupne odgovornosti zbog zločina pojedinih predstavnika grupe na ispoljavanje kolektivne krivice (prihvatanje i pripisivanje);
4. Ispitati nivo pripisivanja i prihvatanja kolektivne krivice među mlađom i starijom generacijom ispitanika;
5. Ispitati uticaj stresnog ratnog iskustva na nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice na cjelokupnom uzorku ispitanika.

1.10. Hipoteze istraživanja

H1: Pretpostavlja se da će etnički identitet biti u negativnoj vezi sa prihvatanjem i pozitivnoj vezi sa pripisivanjem kolektivne krivice.

Jedni autori (Doosije et al., 2004) ističu da visoka etnička vezanost utiče na nisko prihvatanje kolektivne krivice, dok drugi (Roccas, Klar & Leviatan, 2004) smatraju da je izrazita vezanost za grupu nužan preduslov javljanja osjećaja odgovornosti za grupne postupke i prihvatanja kolektivne krivice. Prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice je uslovljeno grupnom pripadnošću, ali i nizom drugih, direktnih ili indirektnih faktora (Brascombe, Sligoski & Kappen, 2004; Branscombe, 2004) što zasigurno utiče na smjer odnosa etničke identifikacije i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Čorkalo Biruški i Magoč (2009) smatraju da je uticaj etničkog identiteta na prihvatanje i pripisivanje krivice različit među grupama koje se od strane javnosti doživljavaju kao žrtve ili počinioци. Kod prvih, etnički identitet značajno utiče na pripisivanje kolektivne krivice, dok je kod drugih navedeni proces pod uticajem opravdavanja napadačkih postupaka. Posmatrajući kontekst Bosne i Hercegovine, situacija je složenija, te je percepcija etničkih grupa različita u pogledu toga koja grupa je žrtva, a koja počinilac što zasigurno podstiče visoku pozitivnu povezanost etničke identifikacije i pripisivanja, prije nego prihvatanja kolektivne krivice.

H2: Pretpostavlja se da će etnički identitet, izražen među obe grupe ispitanika, uticati na ispoljavanje prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice putem dejstva medijacionih varijabli kao što su slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost, percepcija odnosa međunarodne zajednice i ideja prihvatanja grupne odgovornosti.

Branscombe (2004) ističe da socijalni identitet tj. nacionalna vezanost ima posredno dejstvo na ispoljavanje kolektivne krivice. U osnovi socijalnog identiteta leže dominantne norme, stavovi i uvjerenja o proteklim konfliktnim događajima oblikujući tako faktore koji posreduju odnosu nacionalne vezanosti i kolektivne krivice. Posredni mehanizmi koji leže u osnovi očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta utiču na veći tendenciju pripisivanja nego prihvatanja kolektivne krivice (Čorkalo Biruški i Magoč, 2009; Jelić et al., 2013). Možemo pretpostaviti da će određeni mehanizmi, determinisani

dominantnim vrijednostima i normama, uticati na veću sklonost prihvatanja, dok će drugi uticati na veću sklonost pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi.

H3: Pretpostavlja se da će odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice biti posredovan konstruktivnim patriotizmom i međugrupnom solidarnošću.

Osobe koje imaju izražen osjećaj nadređenoj identiteta, tačnije, doživljavaju sličnost i povezanost sa drugim etničkim grupama će biti sklonije da razviju osjećaj kolektivne krivice (Schmitt et al., 2008). S druge strane, konstruktivni patriotizam kako ga je definisao Staub (1991, 1997) će ishodovati kritičkim preispitivanje postupaka vlastite grupe kod osoba sa izraženom etničkom identifikacijom (prema Schatz, Staub & Lavine, 1991) stvarajući osnovu za preispitivanje i suočavanje sa zločinima vlastite grupe, mimo pripisivanja prevelikog značaja okolnostima van grupe.

H4: Pretpostavlja se da će osobe sa izraženom etničkom identifikacijom posredstvom slijepog patriotizma i percepcije nepravičnog odnosa međunarodne zajednice biti sklonije većem pripisivanju kolektivne krivice dugoj etničkoj grupi (Bošnjacima).

Izražena nacionalna identifikacija sa vlastitom grupom jeste nešto što umanjuje doživljaj kolektivne krivice prilikom suočavanja sa negativnim istorijskim činjenicama u pogledu odnosa vlastitog naroda prema drugima, uslijed aktiviranja mehanizama koji održavaju superiornost vlastite grupe, te u okolnostima izvan grupe pronalaze razloge za činjenje nemoralnih djela (Doosje et al., 2004). Slijepi patriotizam kao svojevrsni odraz glorifikacije vlastite grupe, zajedno sa percepcijom nepravičnog odnosa međunarodne zajednice, kao značajnom komponentom političkog života u BiH, će uticati na odnos etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice.

H5: Pretpostavlja se da će odnos etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice biti determinisan posrednim dejstvom ideje prihvatanja grupne odgovornosti.

Stav da grupa ne može biti odgovorna za zločine pojedinaca je povezana sa individualističkim vrijednostima koje smatraju da je društvo sačinjeno od pojedinaca koji sami snose odgovornost za svoje postupke pa tako i za nemoralna djela (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004). Osobe koje prihvataju ideju da grupa može i

treba osjetiti krivicu zbog zločina svojih pojedinih predstavnika će, prema pomenutim autorima, biti sklonije prihvatanju i pripisivanju kolektivne krivice. Iako pomenuta individualistička orijentacija održava prioritet koji pojedinac ima u odnosu na grupu, smatra se da su procesi koji leže u osnovi socijalnog identiteta i vezanosti za grupu jednako značajni u individualističkom i kolektivističkom društvu (Hogg, 2006). Kulturne norme u vidu individualizma i kolektivismu određuju način na koji se pojedinci ponašaju u interakciji sa drugim članovima društva, ali ljudi i dalje imaju izraženu potrebu osjećaja grupne pripadnosti kao bitnog dijela njihovog identiteta. Tako možemo pretpostaviti da će individualistička orijentacija u vidu ideje o (ne)prihvatanju grupne odgovornosti posredovati u odnosu etničkog identiteta i komponenti kolektivne krivice.

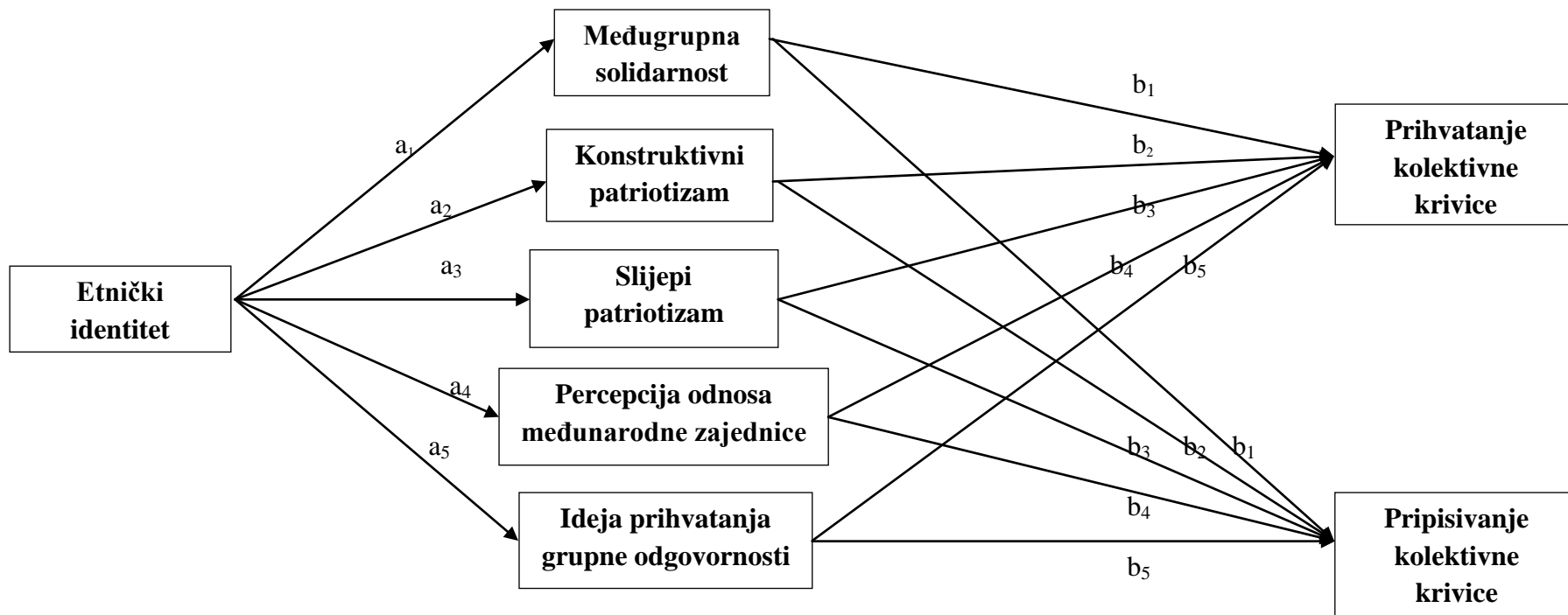
H6: Pretpostavlja se da će stariji ispitanici više prihvatati i manje pripisivati kolektivnu krivicu u poređenju sa mlađim generacijama ispitanika, kod kojih će preovladavati pripisivanje kolektivne krivice i njeno vrlo nisko prihvatanje.

Iskustvo zajedničkog života sa drugim etničkim grupama u nekadašnjoj jugoslovenskoj državi će kod starijih generacija ispoljiti veći senzibilitet za povezivanje i solidarnost uslijed pozitivnog iskustva nekadašnje života u „bratstvu i jedinstvu“ koji se odlikovao izrazitom etničkom tolerancijom (Elcheroth, Corkalo Birusk & Spini, 2014), doprinoseći većoj spremnosti suočavanja sa zločinima prošlosti. Nasuprot tome, mlađe generacije su odrasle u čistim etičkim sredinama te će imati zastupljeniji slijepi patriotizam što će dovesti do tendencije pripisivanja krivice drugoj etničkoj grupi i vrlo niskog prihvatanja date emocije. Rođeni i odrasli u čistim etničkim sredinama sa vrlo niskim nivoom tolerancije u političkoj klimi odmjeravanja, poređenja i sukobljavanja oko društvene i političke moći etničkih grupa u BiH (Turjačanin, 2011) mlađe generacije će imati izražene aspekte etničke vezanosti koji će uticati na nizak nivo prihvatanja kolektivne krivice.

H7: Pretpostavlja se da će osobe sa izraženim stresnim ratnim iskustvom biti sklonije pripisivanju kolektivne krivice uz njeno nisko prihvatanje.

Osobe koje su preživjele traumatično iskustvo uslijed ratnih dešavanja imaju izraženiji nacionalizam, te su sklonije optuživanju druge grupe (Elcheroth, Corkalo

Biruski & Spini, 2014) tako da kod njih možemo očekivati veći uticaj onih posrednih mehanizama koji će doprinijeti većoj tendenciji odbacivanja kolektivne krivice uz njeno izrazito pripisivanje etničkoj grupi sa kojom su bili u konfliktu. S obzirom da uzorak ovog istraživanja obuhvata starije generacije koje su bile izložene direktnom stresnom ratnom iskustvu, stresno ratno iskustvo mlađih generacije je procijenjeno indirektno, tačnije, kroz iskustvo bliskih osoba. Reprerentacija istorijskog ali i neposrednog ratnog iskustva je obilježena socijetalnim uvjerenjima koja štite pozitivan socijalni identitet (Dresler-Hawke & Liu, 2006), opravdavaju vlastite ratne ciljeve, ali i dehumanizuju pripadnike drugih etničkih grupa (Bar-Tal, 2007) što zasigurno utiče na nisko prihvatanje i izrazito pripisivanje krivice drugoj socijalnoj grupi.

Slika 1. Model uticaja etničkog identiteta putem dejstva posrednih varijabli na prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice (model načelno objedinjuje hipoteze 2, 3, 4 i 5, te predstavlja grafički prikaz pretpostavljenog odnosa etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice putem navedenih medijacionih varijabli, kao i pretpostavljeni odnos etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice putem navedenih medijacionih varijabli)

2. Metod rada

U istraživanju je primjenjen kvantitativni pristup prikupljanja podataka, te su primjenjene standardizovane skale za mjerenje istraživačkih varijabli. S obzirom da prema svojoj strukturi i ciljevima rad utvrđuje povezanost i uzročnost istraživačkih varijabli riječ je o korelacionom istraživanju (Fajgelj, 2007). Skala doživljaja kolektivne krivice, koja je primjenjena u ovom istraživanju, je prethodno ispitana kroz pilot istraživanje tako da je njena konstrukcija i validacija opisana u odjeljku primjenjenih instrumenata istraživanja.

2.1. Opis uzorka

Ciljnu grupu istraživanja su činile osobe srpske etničke pripadnosti koje su ujednačene prema dvije starosne kategorije, mlađu generaciju koja je rođena pri kraju ili neposredno nakon rata i koja je u vrijeme sprovođenja istraživanja imala između 17 i 21 godinu (osobe rođene u periodu od 1993. do 1997. godine), i stariju generaciju čiji pripadnici su početkom ratnih dešavanja na području BiH bili u periodu kasne adolescencije i odrasle dobi, tačnije imali minimalno 15 i više godina starosti (osobe rođene prije 1977. godine). U istraživanju je primjenjen prigodni uzorak, odnosno, prilikom uzorkovanja se koristio pristup snježne grudve (snowballing) tako da su ispitanici jedni druge regrutovali za učešće u istraživanju sve sa ciljem dostizanja željenog broja ispitanika koji imaju slične karakteristike (da žive na području grada Banja Luka, da pripadaju jednoj od dvije ciljne starosne kategorije i da su srpske nacionalnosti). Jedan dio ispitivanja obavljen je u prigodno odabranim odjeljenjima završnih razreda srednjih škola kao i među studentima prve i druge godine fakulteta društvenih usmjerenja. U donjoj tabeli prikazana je struktura uzorka prema ciljnim grupama i prema polu ispitanika (tabela 1).

Tabela 1

Struktura uzorka prema ciljnim grupama i polu

	Žensko		Muško		Ukupno	
	n	%	n	%	n	%
Mlađe generacije	152	74,9%	51	25,1%	203	100,%
Starije generacije	109	53,7%	94	46,3%	203	100%
Ukupno	261	64,3%	145	35,7%	406	100%

n- broj ispitanika

Obuhvaćeno je ukupno 406 ispitanika, 203 osobe koje pripadaju starijoj generaciji (AS = 51,18, SD = 8,54, min = 37, max = 75), i 203 osobe koje pripadaju mlađoj generaciji (AS = 18,88, SD = 1,13, min = 17, max = 21). S obzirom na iskustvo života u nekadašnjoj Jugoslaviji, kao i izloženost ratnim dešavanjima prva grupa ispitanika će se zvati „starija generacija“, a druga grupa ispitanika koja je rođena neposredno nakon rata i koja je odrasla u postratnom periodu će predstavljati „mlađu generaciju“. Navedeni nazivi ciljnih grupa istraživanja će se dosljedno koristiti prilikom prezentovanja rezultata istraživanja.

2.2. Opis procedure terenskog rada

Ispitivanje je realizovano tokom novembra i decembra mjeseca 2014. godine na području grada Banja Luka. S obzirom da je riječ o prigodnom uzorku, sve osobe koje su prihvatile učešće u istraživanju su popunile prethodno pripremljen upitnik po principu papir-olovka. Prije početka popunjavanja upitnika ispitanici su dobili potrebne instrukcije od strane anketara o načinu njegovog popunjavanja, takođe, na početku upitnika nalazilo se kratko uputstvo koje je sadržavalo informacije o ciljevima i svrsi istraživanja kao i načinu zaokruživanja odgovora na tvrdnjama. Ispitivanje starije generacije je bilo individualno dok je mlađa generacija ispitanika obuhvaćena kolektivnim ispitivanjem u trajanju od jednog školskog časa. Mlađe generacije su obuhvaćene kolektivnim ispitivanjem u završnim odjeljenjima (4. razredu) srednjih škola, te među grupama studenata prve i druge godine na fakultetima društvenog usmjerenja. Sve osobe koje su prihvatile učešće u istraživanju, bez obzira na starosnu kategoriju, su popunili identičnu formu upitnika.

2.3. Varijable istraživanja

Nezavisne (prediktorske) varijable

1. Socio-demografske karakteristike- pol, godine starosti;
2. Generacija ispitanika- kategorička varijabla grupisana u dvije kategorije (mlađa i starija generacija ispitanika);
3. Etnički identitet- numerička varijabla operacionalno definisana putem vrijednosti na *Skali za mjerenje etničke (nacionalne) vezanosti*.

Zavisne (kriterijske) varijable

1. Kolektivna krivica (prihvatanje i pripisivanje)- numerička varijabla operacionalno definisana putem vrijednosti na *Skali doživljaja kolektivne krivice – supskale prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice*;
2. Ideja prihvatanja grupne odgovornosti za zločine pojedinih članova grupe- numerička varijabla operacionalno definisana odgovorima na *Skali doživljaja kolektivne krivice- supskala ideja prihvatanja grupne odgovornosti*;
3. Solidarnost prema drugim etničkim grupama i južnoslovenskim narodima- numerička varijabla operacionalno definisana vrijednostima na *Skali međugrupne solidarnosti*;
4. Slijepi patriotizam- numerička varijabla operacionalno definisana odgovorima na *supskali slijepog patriotizma (Skala slijepog i konstruktivnog patriotizma)*;
5. Konstruktivni patriotizam- numerička varijabla operacionalno definisana odgovorima na *supskali konstruktivnog patriotizma (Skala slijepog i konstruktivnog patriotizma)*;
6. Percepcija odnosa međunarodne zajednice- numerička varijabla operacionalno definisana odgovorima na *Skali percepcije odnosa međunarodne zajednice*;
7. Stresno ratno iskustvo- numerička varijabla operacionalno definisana odgovorima na listi najčešćih ratnih stresora.

U zavisnosti od ciljeva i postavljenih hipoteza pojedine varijable mjenjaju svoj status iz zavisnih u nezavisne varijable i obratno.

2.4. Instrumenti istraživanja

U istraživanju su primjenjeni standardizovani mjerni instrumenti koji su se koristili u istraživanjima sličnog tipa, te koji su prilagođeni specifičnim istraživačkim ciljevima i socio-kulturnom kontekstu (Prilog 1). Za potrebe ovog istraživanja je konstruisana *Skala doživljaja kolektivne krivice*, te je procedura njene primjene kroz pilot istraživanje detaljno opisana u ovom potpoglavlju.

Skala doživljaja kolektivne krivice je konstruisana za potrebe ovog rada kako bi se ispitale manifestacije kolektivne krivice sa ličnog i grupnog aspekta, te utvrdile dimenzije koje leže u osnovi navedenog konstrukta. Prvobitno konstruisana skala, primjenjena u pilot istraživanju, se sastojala od 152 tvrdnje koje su nastale po ugledu na postojeća pravna, filozofska i psihološka razmatranja navedenog pojma, kao i na osnovu već postojećih skala namjenjenih mjerenju kolektivne krivice.

S obzirom da je primarni cilj pilotiranja bio utvrđivanje načina na koji se ispoljava kolektivna krivica i manifestuju dimenzije u njenoj osnovi, prilikom kreiranja skale kolektivne krivice/odgovornosti kreirane su tvrdnje po ugledu na tipove kolektivne krivice koje je predložio Karl Jaspers (1947)- pravna, politička, moralna i metafizička krivica. Svaka od navedenih tipova krivice je sadržavala tvrdnje koje se odnose na prihvatanje krivice u odnosu na vlastitu etničku grupu, ali i pripisivanje krivice drugoj etničkoj grupi (Bošnjacima). Kreirane su i dodatne tvrdnje po ugledu na teorijska promišljanja o kolektivnoj krivici kao što su tekstovi Dimitrijevića (2009, 2010), Vukovića (2000), Lickel, Schmader i Barquissau, (2004), Brown i Gauseil (2012). Pojedini dijelovi instrumenta su preuzeti iz već postojećih, standardizovanih skala namjenjenih mjerenju pripisivanja i prihvatanja kolektivne krivice:

1. Skala prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, sa dimenzijom koja se odnosi na procjenu mogućnosti da li grupa može biti kriva za zločine pojedinaca (*whole group accountability*), Branscombe, Slugoski i Kappen (2004);
2. Upitnik o kolektivnoj krivici koje je koristila Joulie Caouette u svojoj doktorskoj tezi, a koja je konstruisana po ugledu na skale Doosjea i saradnika (1998), te Swima i Millera (1999);
3. Skala kolektivne krivice koju je koristila Rochelle Clarke u svojoj master tezi, a koja je nastala kao spoj tvrdnji skale koje su konstruisali Brown i saradnici (2008), Brown i Čehajić (2008), te Dumunt i Waldzus (2009).

Skala doživljaja kolektivne krivice je primjenjena u pilot istraživanju tokom avgusta mjeseca 2014. godine na području grada Banja Luka. Ciljnu populaciju činile su osobe srpske nacionalnosti koje prema svojim starosnim karakteristikama odgovaraju grupama koje su opisane u uzorku nacrtu, tj. ispitane su osobe starosti od 18 do 20 godina i osobe starije od 39 godina. Pilot ispitivanjem je obuhvaćeno 103 ispitanika, 54 žene i 49 muškaraca. Broj ispitanika je ujednačen prema starosnim kategorijama predviđenim u uzorku prijedloga doktorske teme (45,6% osoba od 18 do 20 godina starosti i 54,4% starijih od 39 godina starosti). 152 stavke primjenjene u pilot istraživanju su bile podvrgnute analizi glavnih komponenti (PCA). Analiza glavnih komponenti otkrila je prisustvo 30 komponenti s karakterističnim vrijednostima preko 1 koje objašnjavaju ukupno 90,9% varijanse. Pregledom dijagrama prevoja utvrđena je jasna tačka loma u 3 komponenti. Na osnovu Kattelovog kriterijuma odlučeno je da se zadrže tri komponente koje ujedno odgovaraju i prethodnim postavkama supskala kolektivne krivice (Branscombe et. al., 2004) (prihvatanje, pripisivanje kolektivne krivice i ideja prihvatanja grupne odgovornosti). Navedeno trofaktorsko rješenje je objasnilo ukupno 46,6% varijanse, pri čemu je doprinos prve komponente 29,0%, druge komponente 10,1% i treće komponente 7,5%. U cilju lakšeg tumačenja komponenti izvršena je oblimin rotacija. Najveće zasićenje na 1. faktoru daju tvrdnje koje se odnose na prihvatanje kolektivne krivice (osjećaj žaljenja, krivice i odgovornosti za zločine koje su počinili Srbi), dok je 2. faktor dosljedno zasićen tvrdnjama koje se odnose na pripisivanje kolektivne krivice Bošnjacima. Posljednjem, tj. 3. faktoru najveću težinu daju tvrdnje koje se odnose na preispitivanje mogućnosti određivanja kolektiva krivim zbog zločina pojedinaca (bilo da se radi o Bošnjacima ili Srbima). Prisutna je niska i negativna korelacije između 1. i 2. faktora ($r=-,44$), 1. i 3. faktora ($r=-,56$), kao i 2. i 3. faktora ($r=-,29$). Prilikom kreiranja finalne verzije navedenih supskala odabrano je po 8 tvrdnji koje daju najveće zasićenja svom faktoru, te koje se odlikuju jasnim i razumljivim stilom.

Konačno formirana skala doživljaja kolektivne krivice sadrži 24 tvrdnje, te se sastoji od tri nezavisne supskale (prihvatanje, pripisivanje kolektivne krivice i ideje prihvatanja grupne odgovornosti). Svaku komponentu čini po 8 tvrdnji. Supskale su

međusobno nezavisne te se ne mogu sumirati u jedinstven skor tako da predstavljaju različite aspekte kolektivne krivice. Slične dimenzije su utvrđene u prethodnim istraživanjima kojima je cilj bio konstrukcija skale kolektivne krivice (Branscombe, Slugoski & Kappen 2004). Primjenu supskala prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice smatramo značajnim jer su dosadašnja istraživanja prevashodno bila usmjerena na ispitivanje prihvatanja kolektivne krivice dok variranje navedenih dimenzija može pružiti potpuniji uvid u dinamiku međugrupnih odnosa. Formirana supskala prihvatanja kolektivne krivice je u pilot istraživanju pokazala visok nivo pouzdanosti (α -,92), kao i supskala pripisivanja krivice (α -,88). Supskala ideja prihvatanja grupne odgovornosti je pokazala zadovoljavajući nivo pouzdanosti (α -,72).

U ovom istraživanju primjenjene supskale prihvatanja (α -,90) i pripisivanja kolektivne krivice (α -,92) pokazuju visok nivo pouzdanosti. Treća supskala, ideja prihvatanja grupne odgovornosti ima vrijednost Kronbahovog alfa ispod preporučene (α -,60). Navedena skala, tačnije supskale, su formirane nakon procesa pilot istraživanja, te su i na ovom uzorku supskale prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice dostigle slične nivoe pouzdanosti u odnosu na vrijednosti nakon pilot istraživanja, dok je supskala ideja prihvatanja grupne odgovornosti u procesu pilotiranja imala veći nivo pouzdanosti.

Skala etničke (nacionalne) identifikacije se sastoji od 9 tvrdnji Likertovog tipa na kojima ispitanici izražavaju svoj stepen (ne)slaganja u odnosu na tvrdnje koje se odnose na osjećaj pripadnost srpskom narodu. Skala je nastala po ugledu na tvrdnje koje su primjenili Matera, Giannini, Blanco & Smith (2005) za mjerenje nacionalnog/etničkog identiteta pri čemu je vrijednost Kronbahovog koeficijenta alfa u njihovom istraživanju iznosila ,82. Veće vrijednosti, dobijene sumiranjem odgovora na skali, upućuju na veći intenzitet etničke vezanosti za srpski narod i obratno. U navedenom istraživanju skala je pokazala visok nivo pouzdanosti (α -,92).

Skala slijepog i konstruktivnog patriotizma se koristila za mjerenje dva različita aspekta patriotizma. Skala se sastoji od 5 tvrdnji putem kojih se mjeri slijepi patriotizam i 5 tvrdnji putem kojih se mjeri konstruktivni patriotizam (Schatz, Staub & Lavine, 1991). Vrijednosti

dobijene na navedenim supskalama čine zasebne varijable. U navedenom istraživanju supskala slijepog patriotizma je pokazala zadovoljavajući nivo pouzdanosti (α -,86) kao i supskala konstruktivnog patriotizma (α -,78).

Skala međugrupne solidarnosti je konstruisana po ugledu na Skalu interpersonalne solidarnosti (Wheeless, 1978) koja je pokazala visok nivo pouzdanosti (α -,96). Za potrebe ovog istraživanja je primjenjena skraćena verzija skale od 6 tvrdnji na kojima se procjenjuje stepen slaganja (1- jako se ne slažem do 7- jako se slažem). Prvih 5 tvrdnji mjere osjećaj povezanosti južnoslovenskih naroda, a 1 tvrdnja osjećaj solidarnosti sa narodima koji žive u BiH (Bošnjacima). U ovom istraživanju skala je pokazala zadovoljavajući nivo pouzdanosti (α -,69).

Percepcija odnosa međunarodne zajednice je mjerena putem tvrdnji na skali Likertovog tipa, a na kojima se procjenjivao odnos međunarodne javnosti prema vlastitoj i drugim etničkim grupama u pogledu procesuiranja zločina počinjenih u proteklim ratnim dešavanjima u BiH. Veći sumarni skor upućuje na percepciju nepravičnog i neujednačenog odnosa međunarodne zajednice prema srpskom narodu nakon proteklih ratnih dešavanja i obratno. U ovom istraživanju, skala je pokazala zadovoljavajući nivo pouzdanosti (α -,85).

Skala individualizma/kolektivizma se sastoji od 6 tvrdnji preuzetih iz Skale za mjerenje individualističke tj. kolektivističke orijentacije (Kodžopeljić, Šakotić i Janičić, 2002) koja je u cjelini pokazala zadovoljavajući nivo pouzdanosti (α -,87). Preuzete tvrdnje odražavaju individualističku tj. kolektivnističku orijentaciju u društvenom funkcionisanju. U navedenom istraživanju, pouzdanost skale je vrlo niska (α -,27), tako da je isključena iz dalje statističke analize i predstavljanja rezultata istraživanja, a kao aproksimacija navedene varijable primjenjena je ideja prihvatanja grupne odgovornosti (supskala Skale doživljava kolektivne krivice).

Stresno ratno iskustvo je mjereno putem liste najčešćih ratnih stresora, bilo da je ono doživljeno direktno ili od strane bliskih članova porodice (za mlađe generacije ispitanika). Lista je nastala po ugledu na Upitnik o ratnim stresnim i traumatskim iskustvima (RSTI, Koterovac, Franc i Stuvland, 1992. prema Straga, 2002). Za potrebe istraživanja izdvojeno

je osam ratnih stresora na koje se odgovaralo sa „Da „ili „Ne“, a sumiranjem svih pozitivnih odgovora dobijena je ukupna suma iskustva ratnih stresora. U navedenom istraživanju, skala je pokazala zadovoljavajući nivo pouzdanosti (α - ,74).

2.5. Obrada podataka

Upitnici su uneseni u posebno pripremljenu Microsoft Office Excel matricu koja je definisana na osnovu strukture upitnika, tj. forme pitanja i modaliteta ponuđenih odgovora. Nakon što su upitnici uneseni u navedenu matricu izvršeno je njihovo importovanje u statistički softver SPSS 16.0 (Statistical Package for Social Science) koji je korišten prilikom statističke analize podataka.

Za utvrđivanje faktorske strukture promjenjenih skala izvršena je analiza glavnih komponenti (PCA) dok je za utvrđivanje pouzdanosti skala primjenjen koeficijent Krombahovo alfa (α). Za utvrđivanje povezanosti prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice i etničkog identiteta primjenjena je regresiona analiza. U cilju detaljnijeg ispitivanja odnosa etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice primjenjen je nelinearni koeficijent korelacije i univarijantna analiza varijanse (ANOVA).

Kako bi se ispitao uticaj posrednih varijabli (slijepi i konstruktivni patriotizam, percepcija odnosa međunarodne zajednice, međugrupna solidarnost te ideja prihvatanja grupne odgovornosti) na odnos etničkog identiteta i dimenzija kolektivne krivice (prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice) primjenjena je višestruka medijaciona analiza (Preacher & Hyes, 2008; Heyes, 2009) u okviru koje je prikazana i višestruka regresiona analiza, tačnije, uticaj nezavisne varijable na medijacione varijable (a paths) te uticaj medijacionih varijabli na zavisnu promjenljivu (b paths). Indirektni efekat predloženog modela medijacionih varijabli u odnosu etničkog identiteta i kolektivne krivice je prikazan zasebno u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja tj. etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice. Indirektni efekat je testiran primjenom bootstrap metode na 5000 uzoraka. Iako se za ispitivanje indirektnog efekta kao preduslov ističe prisustvo značajnog uticaja nezavisne varijable (etnički identitet) na zavisnu varijablu (npr. prihvatanje kolektivne krivice), Hayes (2009) navodi da nije potrebno imati prisutan

značajan totalni efekat da bi se ispitao indirektni efekat posrednih varijabli. Neispitivanje indirektnog efekata u slučaju odsustva značajnog totalnog efekta može nas navesti da propustimo ispitivanja potencijalno interesantnih, značajnih ili korisnih mehanizama putem kojih nezavisna varijabla ostvaruje uticaj na zavisnu varijablu (Hayes, 2009. str. 414).

Odnos supskala prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, te ideja prihvatanja grupne odgovornosti je prikazan putem Pirsonovog linearnog koeficijenta korelacije. Nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice između mlađe i starije generacije ispitanika je utvrđen primjenom MANOVA analize. Za ispitivanje odnosa stresnog ratnog iskustva i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice primjenjen je Pirsonov linearni koeficijent korelacije i generalni linearni model.

2.6. Etički aspekt istraživanja

Istraživanje je provedeno u skladu sa osnovnim etičkim principima istraživanja anketnog tipa (APA, 2010). Učešće u istraživanju je bilo u potpunosti dobrovoljno i anonimno. Svi ispitanici su dobili osnovne informacije o ciljevima i svrsi istraživanja. Navedeno je da je učešće u istraživanju dobrovoljno, te da ispitanik može odustati od istraživanja u svakoj fazi popunjavanja ankete. S obzirom na socijalnu osjetljivost teme istraživanja, ispitanicima je istaknuto da se istraživanje sprovodi isključivo u svrhu pisanja naučnog rada u skladu sa naučnim standardima, te da se u druge svrhe podaci neće koristiti. Istaknuto je da su bitni iskreni stavovi i da nema tačnog niti netačnog odgovora, kao i da se istraživanjem ne nameću stavovi o etničkim grupama u BiH.

3. Rezultati istraživanja

Prije osvrta na rezultate istraživanja koji su predstavljeni prema postavljenim ciljevima i hipotezama ovog rada, na početku navedenog poglavlja ćemo predstaviti učestalost ponuđenih odgovora i prosječne vrijednosti na pojedinim tvrdnjama *Skale doživljaja kolektivne krivice* kako bismo stekli uvid u obim zastupljenosti mjerene pojave.

Najveće prosječne vrijednosti su prisutne na tvrdnjama koje se odnose na pripisivanje krivice, te je izražen osjećaj žalosti zbog patnji vlastitog naroda (*Žalosti me da naš narod danas pati zbog zlodjela koje su počinili preci Bošnjaka- 4,02*), potreba da Bošnjaci osjete krivicu za zločine počinjene tokom proteklog rata (*Bošnjaci treba da osjete krivicu zbog loših stvari počinjenih Srbima-3,91*), kao i potreba da se primi izvinjenje od strane Bošnjaka (*Bošnjaci treba da se izvine za svoju ulogu u ratu- 3,94*). Nasuprot pripisivanja kolektivne krivice, čije vrijednosti prelaze srednju vrijednost petostepene Likertove skale, prosječne vrijednosti na tvrdnjama supskale prihvatanja kolektivne krivicu su neposredno ispod srednje vrijednosti skale. Najveće prosječne vrijednosti su prisutne na tvrdnjama *Ponekad osjetim krivicu zbog svih loših stvari koje je moj narod učinio tokom proteklog rata- 2,92*, *Osjećam krivicu zbog kršenja ljudskih prava Bošnjaka tokom proteklog rata- 2,75* te *Povremeno osjetim odgovornost i krivicu zbog patnji Bošnjaka- 2,65*. Prisutna je nizak nivo prihvatanja ideje prihvatanja grupne odgovornosti za zločine pojedinih predstavnika grupa, što je vidljivo na osnovu prosječne vrijednosti odgovora na tvrdnjama *Svaki narod bi trebao da osjeća odgovornost za zlodjela koja su počinili pripadnici tog naroda-2,75* i *Cijeli narod, kao i njegovi pojedinci, treba da budu odgovorni za svoje postupke-2,85* dok je prosjek odgovora na pitanjima koja negiraju mogućnost grupne odgovornosti znatno veći (*Ne možemo cijeli naroda proglasiti krivim zbog zločina njegovih pojedinih pripadnika- 4,31*).

S obzirom na broj tvrdnji u navedenoj skali u donjoj tabeli je prezentovana učestalost odgovora na dva odabrana pitanja iz svake supskale *Skale doživljaja kolektivne krivice* (prihvatanje, pripisivanje kolektivne krivice i pitanje grupne odgovornosti). Posmatrajući dva pitanja na supskali pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima, možemo

uočiti da se 70,7% ispitanika slaže/potpuno slaže sa tvrdnjom da *Bošnjaci treba da osjete krivicu zbog loših stvari počinjenih Srbima*, identičan procenat (67,7%) smatra da bi *Bošnjaci trebali da se izvine za svoju ulogu u ratu u BiH*. S druge strane, posmatrajući odabrane tvrdnje na supskali prihvatanja kolektivne krivice nivo prihvatanja krivice je znatno niži, tačnije, 22,4% ispitanika se slaže/potpuno slaže sa tvrdnjom da *Povremeno osjeti odgovornost i krivicu zbog patnji Bošnjaka*, a oko jedne trećine (34,7%) se slaže/potpuno slaže sa tvrdnjom da *Ponekad osjeti krivicu zbog svih loših stvari koje je moj narod učinio tokom proteklog rata*. Blizu polovine ispitanika (45%) se u potpunosti ne slaže, tačnije, ne slaže se sa tvrdnjom *Svaki narod bi trebao da osjeća odgovornost za zlodjela koja su počinili pripadnici tog naroda*. Identičan procenat (45,1%) se ne slaže sa tvrdnjom da je određen narod odgovoran za ono što njegov pripadnici čine drugim narodima (*Mislim da je određen narod odgovoran za ono što njegovi pripadnici čine drugim narodim*).

Posmatrajući procenat i prosječne vrijednosti dobijene na odgovorima pojedinačnih tvrdnji na *Skali doživljaja kolektivne krivice* možemo uočiti veću sklonost pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima, nasuprot prihvatanja odgovornosti i krivice za zločine počinjene od strane vlastite grupe. Vidljivo je i distanciranje od ideje prihvatanja grupne odgovornosti, tačnije, oko polovine ispitanika se ne slaže sa stavovima da grupa može biti odgovorna i treba osjetiti krivicu zbog zločina njenih pojedinih predstavnika. Iako odgovori, posebno na supskali prihvatanja kolektivne krivice, ne odgovaraju idealnim normalnim distribucijama, distribucija odgovora je dovoljno varijabilna za dalje predviđene analize.

Tabela 2

Distribucija odgovora na odabranim pitanjima Sakale doživljaja kolektivne krivice

	Mlađa generacija		Starija generacija		Ukupno	
	n	%	n	%	n	%
Pripisivanje KK: Bošnjaci treba da osjete krivicu zbog loših stvari počinjenih Srbima						
Uopšte se ne slažem/ne slažem se	27	13,3%	19	9,4%	46	11,3%
Niti se slažem/niti se ne slažem	47	23,2%	26	12,8%	73	18,0%
Potpuno se slažem/slažem se	129	63,5%	158	77,8%	287	70,7%
Total	203	100,0%	203	100,0%	406	100,0%
Pripisivanje KK: Bošnjaci bi trebali da se izvine za svoju ulogu u ratu u BiH						
Uopšte se ne slažem/ne slažem se	26	12,8%	11	5,4%	37	9,1%
Niti se slažem/niti se ne slažem	61	30,0%	33	16,3%	94	23,2%
Potpuno se slažem/slažem se	116	57,1%	159	78,3%	275	67,7%
Total	203	100,0%	203	100,0%	406	100,0%
Prihvatanje KK: Povremeno osjetim odgovornost i krivicu zbog patnji Bošnjaka						
Uopšte se ne slažem/ne slažem se	94	46,3%	80	39,4%	174	42,9%
Niti se slažem/niti se ne slažem	75	36,9%	66	32,5%	141	34,7%
Potpuno se slažem/slažem se	34	16,7%	57	28,1%	91	22,4%
Total	203	100,0%	203	100,0%	406	100,0%
Prihvatanje KK: Ponekad osjetim krivicu zbog svih loših stvari koje je moj narod učinio tokom proteklog rata						
Uopšte se ne slažem/ne slažem se	77	37,9%	64	31,5%	141	34,7%
Niti se slažem/niti se ne slažem	67	33,0%	57	28,1%	124	30,5%
Potpuno se slažem/slažem se	59	29,1%	82	40,4%	141	34,7%
Total	203	100,0%	203	100,0%	406	100,0%
Ideja prihvatanja GO: Svaki narod bi trebao da osjeća odgovornost za zlodjela koja su počinili						

pripadnici tog naroda						
Uopšte se ne slažem/ne slažem se	86	42,8%	96	47,3%	182	45,0%
Niti se slažem/niti se ne slažem	61	30,3%	44	21,7%	105	26,0%
Potpuno se slažem/slažem se	54	26,9%	63	31,0%	117	29,0%
Total	201	100,0%	203	100,0%	404	100,0%
Pldeja prihvatanja GO: Mislim da je određen narod odgovoran za ono što njegovi pripadnici čine drugim narodima						
Uopšte se ne slažem/ne slažem se	71	35,0%	112	55,2%	183	45,1%
Niti se slažem/niti se ne slažem	84	41,4%	46	22,7%	130	32,0%
Potpuno se slažem/slažem se	48	23,6%	45	22,2%	93	22,9%
Total	203	100,0%	203	100,0%	406	100,0%

KK-kolektivna krivica, GO- grupne odgovornosti

U cilju sticanja detaljnog uvida u deskriptivne karakteristike istraživačkih varijabli, u prilogu 2 je data tabela sa vrijednostima Pirsonovog koeficijenta korelacije među istraživačkim varijablama, kao i vrijednost aritmetičke sredine i standardne devijacije varijabli ovoga rada (Prilog 2).

3.1. Rezultati u vezi prve hipoteze- povezanost etničkog identiteta i kolektivne krivice

Veza između nivoa etničkog identiteta i komponenti kolektivne krivice, tj. prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice je prvo ispitana putem Pearsonovog linearnog koeficijenta korelacije. Utvrđena je visoka pozitivna korelacija između etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice ($r=,60$, $p=<,001$) pri čemu izraženiji etnički identitet prati veće pripisivanje krivice. Sa druge strane, utvrđena je vrlo mala, negativna korelacija između etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, bez prisutne statističke značajnosti ($r=-,05$, $p=,276$).

Tabela 3

Povezanost etničkog identiteta i supskala kolektivne krivice

		Pripisivanje KK	Prihvatanje KK
Skala etničkog identiteta	r	,60**	-,05
	Sig.	,000	,276
	N	406	406

KK- kolektivna krivica

Provjera prve hipoteze je izvršena na osnovu regresione analize. U poziciji prediktorske varijable je postavljen etnički identitet dok su kao kriterijske varijable postavljene prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice. Utvrđena je statistički značajna veza etničkog identiteta i pripisivanja, ali ne i prihvatanja kolektivne krivice.

Primjenom regresione analize utvrđeno je da etnički identitet objašnjava 36% varijanse zavisne promjenljive tj. pripisivanja kolektivne krivice, $F(1, N=405)=226,38$, $p<,001$.

Tabela 4

Predikcija pripisivanja kolektivne krivice putem etničkog identiteta

	B	SE	Beta	p	95% CI	
					LL	UL
Etnički identitet	,59	,04	,60	,000	,50	,66

CI-interval povjerenja, LL- donja granica, UL- gornja granica

Koeficijent iznosi $\beta=,59$ i statistički je značajan na nivou $p<,001$. Na osnovu dobijenog koeficijenta β možemo reći da ispitanici sa izraženijim etničkim identitetom pokazuju viši stepen sklonosti pripisivanju kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi. Primjenom bootstrap metode na 5000 uzoraka utvrđeno je raspon kretanja koeficijenta β ($,50$ -, 66).

Tabela 5

Predikcija prihvatanja kolektivne krivice putem etničkog identiteta

	B	SE	Beta	p	95% CI	
					LL	UL
Etnički identitet	-,05	,05	-,05	,279	-,16	,05

CI-interval povjerenja, LL- donja granica, UL- gornja granica

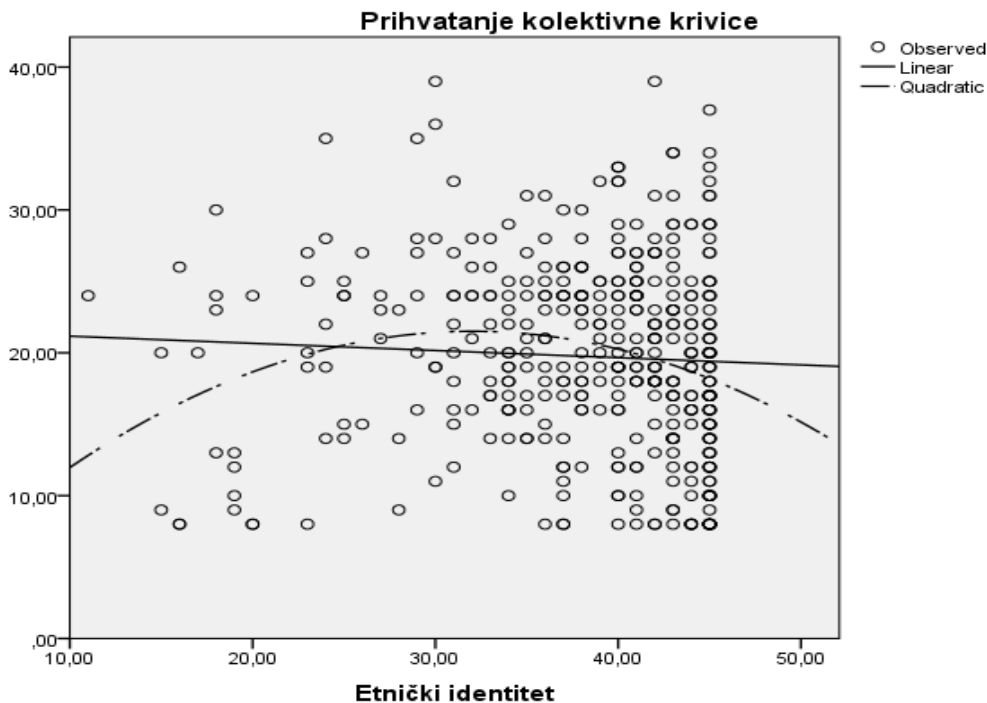
Takođe, putem regresione analize prihvatanje kolektivne krivice je dovedeno u vezu sa etničkim identitetom, te je dobijena vrijednost koeficijenta β ($\beta=-,05$) koji nije statistički značajan ($p=,279$). Primjenom regresione analize nije utvrđena statistički značajna povezanost etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice.

S obzirom da odsustvo linearne povezanosti ne znači nužno da među varijablama ne postoji povezanost (Miles & Shevlin, 2001), ispitan je nelinearni koeficijent korelacije. Nelinearni efekat etničkog identiteta na prihvatanje kolektivne krivice je nizak ali statistički značajan $F(2,403)=8,20$, $p<,001$ ukazujući da nivo prihvatanja kolektivne krivice raste sa porastom nivoa etničke identifikacije, ali do određenog nivoa te sa daljim rastom etničke identifikacije prihvatanje kolektivne krivice počinje da opada (tabela 6, slika 2).

Tabela 6

Nelinearni koeficijent korelacije etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice

	R square	F	df1	df2	p
Linear	,003	1,18	1	404	,279
Quadratic	,039	8,20	2	403	,000

Slika 2. Nelinearni i linerani odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice

S obzirom na izrazitu zastupljenost visoke etničke identifikacije na uzorku ovog istraživanja, što može da utiče na interpretaciju dobijenih rezultata, primjenjena je univarijantna analiza varijanse kako bi se dodatno ispitaio odnos između nivoa etničke identifikacije i prihvatanja kolektivne krivice. Ispitanici su podjeljeni u četiri grupe prema vrijednostima skorova na skali etničke identifikacije (9-23: nizak nivo etničke identifikacije; 24-32: srednji nivo etničke identifikacije, 33-38: visok nivo etničke identifikacije, 39-45: veoma visok nivo etničke identifikacije).

Utvrđena je statistički značajna razlika u nivou prihvatanja kolektivne krivice među različitim nivoima etničke identifikacije $F(3, 402)=4,318, p<0,01$. Naknadna poređenja putem LSD testa ukazuju da se srednja vrijednosti prihvatanja kolektivne krivice kod osoba sa niskim nivoom etničke identifikacije značajno razlikuje od srednje vrijednosti prihvatanja kolektivne krivice kod osoba sa srednjim i visokim nivoom etničke identifikacije, dok se nivo prihvatanja kolektivne krivice kod osoba sa srednjim nivoom

etničke identifikacije značajno razlikuje od nivoa prihvatanja kolektivne krivice kod osoba sa veoma visokim nivoom etničke identifikacije. Osobe sa srednjim nivoom etničke identifikacije imaju najveći nivo prihvatanja kolektivne krivice, a osobe sa niskim i veoma visokim nivoom etničke identifikacije najmanje prihvataju kolektivnu krivicu.

Tabela 7

Prihvatanje kolektivne krivice prema nivou etničke identifikacije

Nivo etničke identifikacije	N	AS	SD
Nizak (9-23)	23	16,70	7,69
Srednji (24-32)	46	22,32	6,81
Visok (33-38)	94	20,23	5,42
Veoma visok (39-45)	243	19,34	6,82
Total	406	19,74	6,65

Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da smo djelimično potvrdili prvu postavljenu hipotezu. Etnički identitet je u pozitivnoj vezi sa pripisivanjem kolektivne krivice tako da sa povećanjem nivoa etničke identifikacije raste pripisivanje kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi tj. Bošnjacima. Nasuprot toga, nije prisutan statistički značajan linearni odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, tačnije, odnos navedenih varijabli je nelinearan tako da je prihvatanje kolektivne krivice najviše među osobama sa srednjim intenzitetom etničke vezanosti, a najmanje među osobama sa niskim i veoma visokim nivoom etničke vezanosti.

3.2. Rezultati u vezi druge, treće, četvrte i pete hipoteze- odnos etničkog identiteta i komponenti kolektivne krivice putem posrednih varijabli

U cilju provjere druge, treće, četvrte i pete postavljene hipoteze, između etničkog identiteta kao prediktora i prihvatanja, odnosno prepisivanja kolektivne krivice, kao kriterijskih varijabli uvedene su medijacione varijable. Kako bi se utvrdilo da li je prisutan posredni odnos između etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice posredstvom slijepog i konstruktivnog patriotizma, percepcije odnosa međunarodne zajednice, međugrupne solidarnosti i ideje o prihvatanju grupne odgovornosti primjenjen je pristup višestruke medijacione analize (Preacher & Hyes, 2008). U okviru višestruke medijacione analize, odnosi svih predloženih komponenti medijacionog modela su prikazani putem višestruke regresione analize, te je prvo predstavljen direktni odnosi između etničkog identiteta i medijacionih varijabli (a paths), zatim odnos između medijacionih varijabli i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice (b paths). Na kraju je prikazan ukupni (c path- suma direktnog efekta prediktorske i kriterijske varijable i svih indirektnih efekata medijatora) i direktni (c' path- direktni efekat prediktorske na kriterijsku varijablu) odnos prediktorske (etnički identitet) i kriterijskih varijabli (prihvatanje i pripisivanje) sa osvrtom na indirektni uticaj medijacionog modela. Navedene analize su prikazane zasebno tj. u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja tj. u odnosu etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice.

Tabela 8

Relacije etničkog identiteta sa medijacionim varijablama (a paths)

	Coeff	SE	t	p
Slijepi patriotizam	,39	,03	13,89	,0000
Konstruktivni patriotizam	,20	,02	9,46	,0000
Međugrupna solidarnost	-,14	,05	-2,89	,0040
Percepcija odnosa međunarodne	,25	,02	11,23	,0000

zajednice				
Ideja prihvatanja grupne odgovornosti	,05	,03	1,62	,1050

Coeff- nestandardizovani beta koeficijent, SE- standardna greška

Na osnovu rezultata predstavljenih u tabeli 8 možemo uočiti da je etnički identitet u statistički značajnoj ($p < ,001$) vezi sa varijablama slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnosti, percepcija odnosa međunarodne zajednice, a koje su uvedene između etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Nije prisutna statistički značajna povezanost između etničkog identiteta i ideje prihvatanja grupne odgovornosti.

Neophodno je naglasiti da sa varijablama slijepi patriotizam ($,39$) te percepcijom odnosa međunarodne zajednice ($,25$) etnički identitet ostvaruje najvišu pozitivnu vezu koja pokazuje da je kod osoba sa izraženijim etničkim identitetom izraženiji u prvom redu slijepi patriotizam i da se odnos međunarodne zajednice percipira kao negativan. Pozitivnu vezu sa etničkim identitetom ostvaruje varijabla konstruktivni patriotizam ($,19$), a negativna povezanost je prisutna između etničkog identiteta i međugrupne solidarnost ($-,14$).

Takođe, Pirsonov linearni koeficijent korelacije daje slične rezultate i potvrđuje statistički značajnu povezanost etničkog identiteta sa medijacionim varijablama: slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost i percepcija odnosa međunarodne zajednice, dok nije prisutna značajna povezanost etničkog identiteta i ideje prihvatanja grupne odgovornosti.²

² Pirsonov linearni koeficijent korelacije varijable etnički identitet sa varijablama: slijepi patriotizam ($r = ,57$, $p < ,001$), konstruktivni patriotizam ($r = ,43$, $p < ,001$), međugrupna solidarnost ($r = -,14$, $p < ,01$), percepcija odnosa međunarodne zajednice ($r = ,49$, $p < ,001$), ideja prihvatanja grupne odgovornosti ($r = ,08$, $p = ,105$)

Tabela 9

Relacije medijacionih varijabli sa prihvatanjem krivice (b paths)

	Coeff	SE	t	p
Slijepi patriotizam	-,32	,07	-4,22	,0000
Konstruktivni patriotizam	,22	,10	2,14	,0328
Međugrupna solidarnost	,13	,04	2,90	,0039
Percepcija odnosa međunarodne zajednice	,11	,10	1,15	,2507
Ideja prihvatanja grupne odgovornosti	,50	,06	8,01	,0000

 Coeff- nestandardizovani beta koeficijent, SE- standardna greška

Posmatranje veza medijacionih varijabli sa prihvatanjem krivice pokazuje u prvom redu negativnu povezanost sa slijepim patriotizmom (-,32) koja je statistički značajna na nivou $p < ,01$. Drugim riječima, izraženiji slijepi patriotizam je povezan sa manjom sklonosti da se prihvati kolektivna krivica. Sa druge strane, konstruktivni patriotizam (,22) i međugrupna solidarnost (,13) ostvaruju pozitivne, statistički značajne veze sa prihvatanjem kolektivne krivice. Tačnije, izraženiji konstruktivni patriotizam i izraženija međugrupna solidarnost ukazuju na veću spremnost da se kolektivna krivica prihvati. Za razliku od pozitivne povezanosti etničkog identiteta sa slijepim i konstruktivnim patriotizmom, odnos navedenih komponenti patriotizma sa prihvatanjem kolektivne krivice je suprotan, tako da je izraženiji slijepi patriotizam povezan sa manjom sklonošću prihvatanja kolektivne krivice, nasuprot konstruktivnog patriotizma koji je u pozitivnoj vezi sa prihvatanjem kolektivne krivice.

U konačnici, varijabla percepcija odnosa međunarodne zajednice nije u statistički značajnoj vezi sa prihvatanjem kolektivne krivice ($p > ,05$), ali je prisutna statistički značajna povezanost ideje prihvatanja grupne odgovornosti sa prihvatanjem kolektivne

krivice (,50) (tabela 9). Intenzitet i značaj povezanosti varijable prihvatanje kolektivne krivice sa varijablama medijacionog modela potvrđuje i Pirsonov linearni koeficijent korelacije.³

Tabela 10

Efekat etničkog identiteta na prihvatanje kolektivne krivice (c i c' path)

Etnički identitet	Coeff	SE	t	p
Efekt na prihvatanje krivice (Total- c path)	-,05	,05	-1,08	,2787
Efekt na prihvatanje krivice (Direktni- c' path)	-,01	,06	-,11	,9122

Coeff- nestandardizovani beta koeficijent, SE- standardna greška

Uvidom u tabelu 10 možemo uočiti da efekt etničkog identiteta na prihvatanje krivice nije statistički značajan, niti kada se posmatra direktni uticaj etničkog identiteta na prihvatanje kolektivne krivice ($p=,9122$), niti kada se posmatra ukupni uticaj etničkog identiteta i svi indirektni efekti medijatora ($p=,2787$). Ovdje moramo uzeti u obzir distribuciju etničkog identiteta koja je značajno pomjerena u desno, te nam ne dozvoljava da sa potpunom sigurnošću tvrdnjimo da je ovaj rezultat uvijek važeći.

Primjenom bootstrap metode-samouzorkovanja (5000 ponavljanja) sa korigovanim 95% intervalom povjerenja (tabela 11), utvrđeno je da model navedenih varijabli u cjelini nema značajan medijacioni efekat (CI: -,13-,04). Posmatrajući pojedinačne varijable u modelu, značajan medijacioni efekat između etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice ostvaruju varijable slijepi patriotizam (CI: -,19- -,06), konstruktivni patriotizam (CI: ,004-,09) i međugrupna solidarnost (CI: -,04- -,004). Za razliku od očekivanog smjera

³ Pirsonov linearni koeficijent korelacije varijable prihvatanje kolektivne krivice sa varijablama: slijepi patriotizam ($r=-,17$, $p<,001$), konstruktivni patriotizam ($r=,10$, $p<,05$), međugrupna solidarnost ($r=,18$, $p<,001$), percepcija odnosa međunarodne zajednice ($r=-,03$, $p=0,497$), ideja prihvatanja grupne odgovornosti ($r=,35$, $p<,001$)

indirektnog uticaja slijepog i konstruktivnog patriotizma, međugrupna solidarnost koja je u negativnoj vezi sa etničkom identifikacijom i pozitivnoj vezi sa prihvatanjem kolektivne krivice ostvaruje negativan indirektni efekat.

Tabela 11

Medijacioni uticaj etničkog identiteta na prihvatanje kolektivne krivice putem slijepog i konstruktivnog patriotizma, međugrupne solidarnosti, percepcije odnosa međunarodne zajednice te ideje prihvatanja grupne odgovornosti

	BC 95% CI	
	LL	UL
Total	-,13	,04
Slijepi patriotizam	-,19	-,06
Konstruktivni patriotizam	,005	,09
Međugrupna solidarnost	-,04	-,004
Percepcija odnosa međunarodne zajednice	-,01	,08
Ideja prihvatanja grupne odgovornosti	-,01	,07

CI-interval povjerenja, LL- donja granica, UL- gornja granica

U drugom dijelu provjere postavljene hipoteze je kao kriterijska varijabla postavljeno pripisivanje kolektivne krivice dok su medijacione varijable ostale iste tj. slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost, percepcija odnosa međunarodne zajednice te ideja prihvatanja grupne odgovornosti. Odnos etničkog identiteta i medijacionih varijabli je ostao isti (a path) te je prikazan u tabeli 8. U tabeli 12 prikazan je uticaj medijacionih varijabli na pripisivanje kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi tj. Bošnjacima.

Tabela 12

Relacije medijacionih varijabli sa pripisivanjem kolektivne krivice (b paths)

	Coeff	SE	t	p
Slijepi patriotizam	,55	,06	9,42	,0000
Konstruktivni patriotizam	-,04	,08	-,45	,6533
Međugrupna solidarnost	-,01	,03	-,34	,7300
Percepcija odnosa međunarodne zajednice	,58	,07	7,84	,0000
Ideja prihvatanja grupne odgovornosti	,07	,05	,1,44	,1499

 Coeff- nestandardizovani beta koeficijent, SE- standardna greška

Na osnovu dobijenih vrijednosti uticaja medijacionih varijabli na pripisivanje krivice drugoj etničkoj grupi vidimo da su u statistički značajnoj vezi varijable slijepi patriotizam (.55) i percepcija odnosa međunarodne zajednice (.58). Obe dobijene veze imaju pozitivan predznak i statistički su značajne na nivou ($p < .001$). Drugim riječima, što je izraženiji slijepi patriotizam i što je percipiran negativniji odnos međunarodne zajednice to je sklonost pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi izraženija. Kao što je vidljivo u tabeli 12, varijable konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost i ideja prihvatanja grupne odgovornosti nisu statistički značajno povezane sa sklonosti ka pripisivanju kolektivne krivice Bošnjacima. Navedene relacije medijacionih varijabli sa pripisivanjem kolektivne krivice su djelimično potvrđene i vrijednostima Pirsonovog linearnog koeficijenta korelacije koji upućuje na statistički značajnu povezanost svih medijacionih varijabli sa pripisivanjem kolektivne krivice.⁴

⁴ Pirsonov linearni koeficijent korelacije varijable pripisivanja kolektivne krivice sa varijablama: slijepi patriotizam ($r = .64$, $p < .001$), konstruktivni patriotizam ($r = .28$, $p < .001$), međugrupna solidarnost ($r = -.17$, $p < .01$), percepcija odnosa međunarodne zajednice ($r = .57$, $p < .001$), ideja prihvatanja grupne odgovornosti ($r = .10$, $p < .05$)

Tabela 13

Efekat etničkog identiteta na pripisivanje kolektivne krivice (c i c' path)

Etnički identitet	Coeff	SE	t	p
efekt na pripisivanje krivice (Total- c path)	,59	,04	15,05	,0000
efekt na pripisivanje krivice (Direktni- c' path)	,22	,04	5,11	,0000

Coeff- nestandardizovani beta koeficijent, SE- standardna greška

U ovom slučaju se efekt etničkog identiteta na kriterijsku varijablu (pripisivanje kolektivne krivice) pokazao statistički značajnim na nivou $p < ,001$ bilo da je riječ o direktnom ili ukupnom uticaju. Na osnovu dobijenih rezultata, možemo reći da je etnički identitet samostalno ali i posredstvom medijacionih varijabli (slijepog patriotizma i percipiranog odnosa međunarodne zajednice) statistički značajan prediktor sklonosti pripisivanje kolektivne krivice.

Primjenom bootstrap metode-samouzorkovanja (5000 ponavljanja) sa korigovanim 95% intervalom povjerenja, utvrđeno je da varijable u modelu u cjelini imaju značajan medijacioni efekat (CI: ,29-,43). Posmatrajući pojedinačne varijable u modelu, značajan medijacioni efekat između etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice imaju varijable slijepi patriotizam (CI: ,16-,27) i percepcija odnosa međunarodne zajednice (,10-,20).

Tabela 14

Medijacioni uticaj etničkog identiteta na pripisivanje kolektivne krivice putem slijepog i konstruktivnog patriotizma, međugrupne solidarnosti, percepcije odnosa međunarodne zajednice te ideje prihvatanja grupne odgovornosti

	BC 95% CI	
	LL	UL
Total	,29	,43
Slijepi patriotizam	,16	,27
Konstruktivni patriotizam	-,04	,02
Međugrupna solidarnost	-,007	,01
Percepcija odnosa međunarodne zajednice	,10	,20
Ideja prihvatanja grupne odgovornosti	-,001	,02

CI-interval povjerenja, LL- donja granica, UL- gornja granica

Zaključak provjere druge hipoteze bi bio da je etnički identitet kao prediktor stabilniji u procjeni sklonosti pripisivanja kolektivne krivice, nego u predikciji sklonosti da se prihvati kolektivna krivica. Tačnije, u odnosu etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice prisutan je značajan indirektni efekat navedenog modela medijacionih varijabli za razliku od odnosa etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice gdje nije prisutan indirektni efekat modela medijacionih varijabli. Posmatrajući karakteristike pojedinačnih varijabli u medijacionom modelu, dolazimo do zaključka da je treća hipoteza djelimično potvrđena, tačnije, značajan medijacioni efekat u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice imaju varijable slijepi i konstruktivni patriotizam. Prisutna je negativan indirektni efekat međugrupne solidarnosti. U odnosu etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima prisutan je značajan medijacioni efekat slijepog patriotizma i percepcije odnosa međunarodne zajednice, bez značajnog indirektnog dejstva ostalih varijabli medijacionog modela, tako da je pretpostavljeni medijacioni odnos četvrte hipoteze potvrđen. Posmatrajući ideju prihvatanja grupne odgovornosti u okviru medijacionog modela, možemo uočiti da nije prisutan indirektni efekat navedene varijable u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice, tako da peta hipoteza nije potvrđena.

3.3. Rezultati u vezi šeste hipoteze- nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama

Prilikom utvrđivanja odnosa starosti ispitanika sa dimenzijama kolektivne krivice (prihvatanjem i pripisivanjem) primjenjen je Pearsonov linearni koeficijent korelacije. Navedeni koeficijent korelacije je primjenjen samo među starijom generacijom ispitanika s obzirom na veći raspon godina starosti kod navedene ciljne grupe istraživanja. Utvrđena je statistički značajna, pozitivna povezanost između godina starosti i pripisivanja ($r = ,16$, $p < ,05$) ali ne i prihvatanja ($r = ,10$, $p = ,152$) kolektivne krivice. Sa povećanjem godina starosti „starija generacija“ ispitanika je sklonija većem pripisivanju kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi.

Tabela 15

Povezanost godine starosti sa prihvatanjem i pripisivanjem kolektivne krivice kod starije generacije ispitanika

		Pripisivanje KK	Prihvatanje KK
Godine starosti	r	,16*	,10
	Sig	,027	,152
	N	202	202

KK- kolektivna krivica

Jednofaktorskom multivarijacionom analizom varijanse ispitane su razlike u prihvatanju i pripisivanju kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama ispitanika. Utvrđena je statistički značajna razlika između mlađe i starije generacije ispitanika u pogledu kombinacije zavisnih promjenljivih, $F(2, 403) = 16,19$, $p < ,001$, Vilksov $\lambda = 0,93$, uz veličinu efekta $\eta^2 = ,07$.

Tabela 16

Multivarijacioni testovi značajnosti odnosa starosti i dimenzija kolektivne krivice

	Value	F	df	Sig.	Parcijalni eta
--	-------	---	----	------	----------------

					kvadrat
Pillai's Trace	,07	16,19	403,00	,000	,07
Wilks' Lambda	,93	16,19	403,00	,000	,07
Hotelling's Trace	,08	16,19	403,00	,000	,07
Roy's Largest Root	,08	16,19	403,00	,000	,07

Posmatrajući zavisne promjenljive zasebno, statistički značajna razlika je prisutna u nivou pripisivanja $F(1, 404) = 27,36$, $p < ,001$, uz veličinu efekta $\eta^2 = ,06$ kolektivne krivice (uz korekciju prema Benferoniju- prilagođen nivo alfa 0,025). Uvidom u prosječne vrijednosti stariji ispitanici više pripisuju kolektivnu krivicu u poređenju sa mlađim ispitanicima te se na osnovu vrijednosti eta kvadrata može zaključiti da je navedeni uticaj srednjeg intenziteta. Takođe, stariji ispitanici imaju veću prosječnu vrijednost na skali prihvatanja krivice u poređenju sa mlađom generacijom ali navedena razlika nije statistički značajna ukoliko primjenimo Benferonijevo prilagođavanje, $F(1, 404) = 3,93$, $p = ,048$, uz nisku veličinu efekta $\eta^2 = ,01$.

Tabela 17

Prosječne vrijednosti na supskalama prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među mlađom i starijom generacijom

	Ciljne grupe	N	AS (SD)
Pripisivanje kolektivne krivice	Mlađa generacija	203	28,16 (6,69)
	Starija generacija	203	31,67 (6,83)
	Total	406	29,91 (6,97)
Prihvatanje kolektivne krivice	Mlađa generacija	203	19,09 (6,65)
	Starija generacija	203	20,39 (6,18)
	Total	406	19,74 (6,66)

AS- aritmetička sredina, SD- standardna devijacija

3.4. Rezultati u vezi sedme hipoteze- stresno ratno iskustvo i kolektivna krivica

Primjenom Pirsonovog linearnog koeficijenta korelacije utvrđena je mala, statistički značajna, pozitivna korelacija između nivoa stresnog ratnog iskustva i pripisivanja kolektivne krivice ($r=,13$, $p<,01$). Korelacija između nivoa stresnog ratnog iskustva i prihvatanja kolektivne krivice je vrlo mala i negativne te nije statistički značajna.

Tabela 18

Povezanost stresnog ratnog iskustva sa prihvatanjem i pripisivanjem kolektivne krivice

		Pripisivanje kolektivne krivice	Prihvatanje kolektivne krivice
Nivo stresnog ratnog iskustva	r	,13**	-,04
	Sig.	,007	,419
	N	406	406

Provjera hipoteze je izvršena na osnovu multiplog generalnog linearnog modela. U poziciji prediktorske varijable je postavljeno stresno ratno iskustvo, dok prihvatanje kolektivne krivice i pripisivanje kolektivne krivice predstavljaju kriterijske varijable.

Tabela 19

Multivarijacioni testovi značajnosti odnosa stresnog ratnog iskustva i dimenzija kolektivne krivice

	Value	F	df	Sig.	Parcijalni eta kvadrat
Pillai's Trace	,06	1,82	796,00	,031	,03
Wilks' Lambda	,94	1,83	794,00	,031	,03
Hotelling's Trace	,06	1,84	792,00	,030	,03
Roy's Largest Root	,05	2,95	398,00	,005	,05

Na osnovu uvida u tabelu 19 nivo stresnog ratnog iskustva predstavlja statistički značajan prediktor kombinacije dimenzija kolektivne krivice (prihvatanje i pripisivanje). Vrijednosti prva tri parametra su značajna na nivou $p < ,05$, a posljednji na nivou $p < ,01$. Ipak, posmatrajući pojedinačni odnos stresnog ratnog iskustva sa prihvatanjem i pripisivanjem kolektivne krivice, rezultati upućuju na različit odnos navedenih varijabli (tabela 20).

Tabela 20

Test pojedinačnog efekta stresnog ratnog iskustva na prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice

Kriterijske varijable	F	df	Sig.	Parcijalni eta kvadrat
Pripisivanje kolektivne krivice	2,79	7	,008	,05
Prihvatanja kolektivne krivice	,86	7	,541	,01

Na osnovu dobijenih vrijednosti možemo zaključiti da je stresno ratno iskustvo značajan prediktor pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi, ali nije statistički značajan prediktor prihvatanja kolektivne krivice. U odnosu na pretpostavljenu relaciju stresnog ratnog iskustva sa pripisivanjem kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi, vrijednost statistika $F(7, 398) = 2,79$ je statistički značajna na nivou $p < ,01$ uz malu veličinu efekta $\eta^2 = ,05$.

4. Diskusija

Diskusija dobijenih rezultata je usmjerena na teorijsko i empirijsko razmatranje odnosa etničkog identiteta i komponenti kolektivne krivice (prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice) preko postavljenih ciljeva i hipoteza. Diskusija se zasniva na razmatranju direktnog odnosa etničkog identiteta i komponenti kolektivne krivice, ali i na razmatranju potencijalnih mehanizama koji posreduju odnosu etničkog identiteta i kolektivne krivice (percepcija odnosa međunarodne zajednice, slijepi i konstruktivni patriotizam, međugrupna solidarnost, te ideja prihvatanja grupne odgovornosti). Teorijski okvir diskusije polazi od teorije socijalnog identiteta i intergrupne emocionalne teorije. Obe teorijske osnove ističu značaj grupne identifikacije i pripadnosti kao ključnog preduslova za razvoj grupnih emocija. Takođe, dobijeni rezultati su razmatrani u kontekstu postojećih socio-psiholoških istraživanja koja su se bavila izučavanjem pojma kolektivne krivice i faktora koji doprinose njenom (ne)ispoljavanju. S obzirom da su brojna prethodna istraživanja ukazala na kompleksan i kontradiktoran odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, u ovom radu je uvedena dimenzija pripisivanja kolektivne krivice i ideje prihvatanja grupne odgovornosti kako bismo dobili sveobuhvatniju sliku odnosa etničke identifikacije i kolektivne krivice u okviru postojećeg socijalnog i političkog konteksta koji definiše međuetničke odnose na području Bosne i Hercegovine.

4.1. Etnički identitet i kolektivna krivica

Dobijeni rezultati ukazuju da je etnički identitet značajan prediktor pripisivanja, ali ne i prihvatanja kolektivne krivice. Etnički identitet je u pozitivnoj vezi sa pripisivanjem kolektivne krivice, te sa porastom nivoa etničke identifikacije raste pripisivanje kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi tj. Bošnjacima. Iako nije prisutna linearna povezanost etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, utvrđeno je prisustvo nelinearnog odnosa tako da je prihvatanje kolektivne krivice najviše među osobama sa srednjim i visokim intenzitetom etničke vezanosti, nešto manje kod osoba sa veoma visokim, a najmanje kod osoba sa niskim nivoom etničke vezanosti.

Teorijska razmatranja grupnih emocija ističu značaj socijalnog identiteta i grupne pripadnosti kao polazne osnove za njihov razvoj (Fischer & Manstead, 2010; Smith, 1993. prema Salmela, 2014; Thomas, McGarty & Mavor, 2009) što je potvrđeno i rezultatima ovog istraživanja. Iako su istraživanjem dobijeni očekivani rezultati u pogledu pozitivne povezanosti etničke identifikacije i pripisivanja kolektivne krivice (Čorkalo Biručki i Magoč, 2009), nije utvrđena negativna povezanost etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice. Odnos socijalnog identiteta i grupne emocije kao što je prihvatanje kolektivne krivice je kompleksniji uslijed aktiviranja različitih mehanizama koji doprinose izbjegavanju usmjeravanja fokusa na greške vlastite grupe i samookrivljavanje kad god je to moguće (Iyer, Wayne Leach & Pedersen, 2004), a sve sa ciljem očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta. Rezultati ovog istraživanja ukazuju da je odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice nelinearan tako da je nivo kolektivne krivice najveći među osobama sa umjerenom etničkom identifikacijom, a najmanji među osobama sa niskom i veoma visokom etničkom identifikacijom. Navedeni rezultati odgovaraju nalazima koje su u svom istraživanju na uzorku belgijskih studenata dobili Klein, Licata i Pierucci (2011). Osobe sa izraženom etničkom identifikacijom izbjegavaju prihvatanje kolektivne krivice s obzirom da navedena emocija narušava pozitivnu sliku o vlastitoj grupi, dok osobe sa umjerenom etničkom identifikacijom sklonije prihvatanju kolektivne krivice i spremnosti na izvinjenje i reparaciju procjenjujući da navedene aktivnosti ne ugrožavaju status grupe (Klein, Licata & Pierucci, 2011). Dobijeni rezultati su djelimično potkrepljeni istraživanjem Doosijea i saradnika (1998, 2004, 2006) koji su utvrdili da su osobe sa visokim nivoom nacionalne identifikacije sklone izbjegavanju prihvatanja kolektivne krivice nasuprot osoba sa nižom nacionalnom identifikacijom (Doosje, Branscombe, Spears & Manstead, 1998, 2004, 2006). Istovremeno, sa porastom nivoa etničke identifikacije raste pripisivanje kolektivne krivice drugoj grupi. U osnovi navedenog odnosa leži tendencija očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta prebacivanjem fokusa odgovornosti sa postupaka vlastite, na postupke druge grupe, kao i potreba da druga grupa osjeti odgovornost i krivicu zbog zločina njenih pojedinih predstavnika (Jelić et al., 2013). Nizak nivo prihvatanja kolektivne krivice je prisutan i kod osoba sa najnižim nivoom etničke identifikacije s obzirom da je jedan od bitnih preduslova za razvoj grupne emocije osjećaj pripadnosti za

vlastitu socijalnu grupu (Branscombe, Slugoski i Kappen, 2004). Takođe, kod navedene grupe je najniži nivo pripisivanja kolektivne krivice što ukazuje na mogućnost da nisko identifikovani članovi grupe imaju manju tendenciju razvoja grupnih emocija, bile one pozitivne ili negativne. Iako se navedene osobe kategorišu kao pripadnici grupe, sebe ne vide kao njene tipične članove ili je njihova emocionalna vezanost za grupu manja u odnosu na visoko identifikovane članove grupe (Leeuwen, Dijk & Kaynak, 2013) što doprinosi niskom nivou prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice. U osnovi prihvatanja kolektivne krivice leži odgovornost koju članovi grupe osjećaju uslijed nedjela učinjenih od pojedinih članova te grupe tako da osobe koje nisu dovoljno snažno identifikovane za vlastitu grupu neće razviti osjećaj odgovornosti ili prihvatanja kolektivne krivice za nedjela učinjena od strane njenih pripadnika. Ipak, sa povećanjem nivoa etničke vezanosti raste prihvatanje kolektivne krivice ali samo do određenog nivoa čime „paradoks grupe identifikacije“ (Roccas, Klark & Leviata, 2004; Mashuri & Zaduqisti, 2014) gubi na vjerodostojnosti uslijed aktiviranja mehanizama usmjerenih na očuvanje pozitivnog socijalnog identiteta, koji se upravo ogleda u većem nivou pripisivanja i manjem nivou prihvatanja kolektivne kod osoba sa visokom etničkom identifikacijom. Među osobama sa visokim nivoom etničke identifikacije smanjuje se nivo prihvatanja, a povećava nivo pripisivanja kolektivne krivice čime dolazimo do zaključka da se kod osoba sa visokim nivoom etničke vezanosti aktiviraju mehanizmi bitni za očuvanje pozitivnog socijalnog identiteta (Klein, Licata & Pierucci, 2011; Doosje, Branscombe, Spears & Manstead, 2004) koji se ogledaju i u većoj tendenciji pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi. Osobe sa izraženijom nacionalnom identifikacijom osjećaju veću superiornost u odnosu prema sukobljenoj grupi, te van vlastite grupe traže uzroke za počinjene zločine što dovodi do vrlo niskog nivoa prihvatanja kolektivne krivice (Doosje et al., 2004) i njenog većeg pripisivanja drugoj etničkoj grupi. Različiti mehanizmi mogu uticati na (ne)ispoljavanje kolektivne krivice, tačnije, ukoliko pripadnici grupe smatraju da njeni članovi nisu uzrokovali nepravedan događaj (Branscombe & Miron, 2004. prema Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004), te ukoliko se agresivna akcija opravdava nastalim okolnostima međugrupnih sukoba (Lickel, Schmader & Barguisaa, 2004; Schmitt, Branscombe & Brehm, 2004; Jelić, Čorkalo Biruški & Ajduković, 2013; Mallett & Swim, 2007) dolazi do

izbjegavanja prihvatanja kolektivne krivice i njenog većeg pripisivanja ka drugoj etničkoj grupi. U daljem dijelu diskusije ćemo se usmjeriti na razmatranje dodatnih posrednih mehanizama koji determinišu odnos etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice.

Dobijeni rezultati potvrđuju značaj socijalnog identiteta za razvoj grupnih emocija (Fischer & Mensead, 2010; Smith, 1993, prema Salmela, 2014), uz isticanje drugačije prirode odnosa etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Salmela (2014) ističe da je emocionalna reakcija snažnija ukoliko je jača veza sa vlastitom grupom, ipak, istraživanja nedvosmisleno ukazuju da je navedeni odnos različit ukoliko je riječ o prihvatanju ili pripisivanju kolektivne krivice. Veća privrženost za vlastitu etničku grupu utiče na izrazito pripisivanje kolektivne krivice drugima, dok odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice nije jednoznačan. Naprotiv, on upućuje na nelinearni trend u okviru kojeg prihvatanje kolektivne krivice prati odgovarajući nivo etničke vezanosti koji omogućava suočavanje sa zločinima počinjenim od strane pripadnika vlastite grupe, bez osjećaja ugroženosti vlastitog socijalnog identiteta i aktiviranja mehanizama koji doprinose njenom izbjegavanju.

4.2. Odnos etničkog identiteta i kolektivne krivice putem posrednih varijabli

Rezultati dobijeni provjerom postavljenih hipoteza su ukazali da je uticaj etničkog identiteta na pripisivanje kolektivne krivice posredovan modelom medijacionih varijabli tj. slijepog i konstruktivnog patriotizma, međugrupne solidarnosti i percepcije odnosa međunarodne zajednice, dok sa druge strane u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice nije prisutan značajan indirektni efekat navedenog medijacionog modela. Etnički identitet, samostalno i posredstvom medijacionog modela značajno pridonosi pripisivanju kolektivne krivice dok se, posmatrajući pojedinačne varijable u modelu, jedino ističe slijepi patriotizma i percepcija odnosa međunarodne zajednice. Nije prisutan značaja indirektni efekat medijacionog modela u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, ali posmatrajući pojedinačne varijable u modelu prisutan je značajan i pozitivan indirektni efekat konstruktivnog patriotizma, te negativan indirektni efekat slijepog

patriotizma. Dosadašnja socio-psihološka istraživanja su mahom isticala da visoka nacionalna identifikacija umanjuje prihvatanje kolektivne krivice (Doosje, Branscombe, Spears, Manstead, 2004) ne uzimajući u obzir i aspekte pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi. Dobijeni rezultati pružaju uvid u izrazit značaj visoke etničke identifikacije u pripisivanju krivice uslijed potrebe za održavanjem harmoničnih i homogenih odnosa, te zaštite pozitivne slike o vlastitoj grupi (Doosje et al., 2004). Etnički identitet ima stabilan i snažan uticaj na veliko pripisivanje kolektivne krivice Bošnjacima, bilo samostalno ili u medijacionom modelu, dok se u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice uočava pozitivno dejstvo konstruktivnog patriotizma kao odraza spremnosti na kritičko promišljanje o postupcima vlastite grupe.

Posmatrajući odnose varijabli u medijacionom modelu, tj. odnos etničkog identiteta i medijacionih varijabli možemo uočiti da je etnički identitet u pozitivnoj vezi sa slijepim i konstruktivnim patriotizmom što potvrđuje značaj patriotizma kao bitnog aspekta grupne vezanosti (Schatz, Staub & Lavine, 1999; Staub, 2003). Prisutna pozitivna veza etničkog identiteta i slijepog tj. konstruktivnog patriotizma ukazuje na to da slijepi i konstruktivni patriotizam potvrđuju sličan koncept koji je povezan sa vezanošću za vlastitu grupu (Roccas, Klar & Liviatan, 2006) tj. za etnički identitet. Variranje navedenih, kvalitativno različitih aspekata vezanosti za grupu, determiniše odnos etničkog identiteta i prihvatanja, odnosno pripisivanja kolektivne krivice, a što je potvrđeno ispitivanjem indirektog efekta navedenih varijabli u okviru medijacionog modela. Pozitivan odnos etničkog identiteta i percepcije odnosa međunarodne zajednice govori o međusobnoj uslovljenosti visoke vezanosti za vlastitu etničku grupu i doživljaja nepravičnog odnosa međunarodne zajednice prema vlastitoj grupi što odražava osjećaj ugroženosti vlastite grupe u kontekstu eksternih pritisaka na suočavanje sa zločinima proteklog rata (Branscombe & Doosje, 2004). Prisutna negativna percepcija nametnutih odluka Visokog predstavnika u BiH predstavljaju snažan kontekstualni faktor koji potencijalno podstiče grupnu pristrasnost i tendenciju zaštite pozitivnog socijalnog identiteta. Izražena etnička vezanost je u negativnoj vezi sa međugrupnom solidarnošću ukazujući na grupnu homogenizaciju koja isključuje osjećaj povezanosti i solidarnosti sa narodima bivše jugoslovenske republike. Direktno iskustvo

ratnih dešavanja i raspad vrednovanog ideala multietničnosti je doveo do većeg stepena homogenizacije u odnosu na vlastitu etničku grupu, te pridonio okrivljavanju druge etničke grupe (Elcheroth et al., 2014) za protekli ratni sukob. U navedenom kontekstu međugrupne dinamike i odnosa, etnički identitet ima primarni uticaj, te isključuje osjećaj solidarnosti i povezanosti sa obližnjim narodima i etničkim grupama umanjujući tako mogući uticaj karakteristika povezanih sa nadređenim identitetom, koji doprinosi razvoju prihvatanja kolektivne krivice nakon međusobnih sukoba (Klandermans, Werner & Doorn, 2008; Schmitt et al., 2008).

Očekivano, slijepi patriotizam predstavlja komponentu grupne vezanosti koja je u negativnom odnosu sa prihvatanjem kolektivne krivice. Slijepi patriotizam čini odraz homogenizacije i prihvatanja svih političkih postupaka vlastite grupe, čime umanjuje spremnost preispitivanja zločina i suočavanja sa odgovornošću kao bitnim preduslovima prihvatanja kolektivne krivice (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004), te je negativno povezan sa spremnošću na pomirenje (Petrović, 2010). S druge strane, konstruktivni patriotizam predstavlja aspekt grupne vezanosti povezan sa preispitivanjem i kritikovanjem grupnih postupaka usmjerenih ka pozitivnim promjenama, te utiče na prihvatanje kolektivne krivice. Različit uticaj slijepog i konstruktivnog patriotizma na prihvatanje kolektivne krivice se poklapa sa istraživanjima koja su pokazala da liberalna politička ideologija utiče na sklonost ka prihvatanju kolektivne krivice, za razliku od konzervativne političke ideologije (Raifen Tagar, Morgan, Halperin & Skitra, 2013; Klandermans, Werner & Doorn, 2008; Roccas, Klar & Leviatan, 2004; Licata & Klein, 2010). Uticaj međugrupne solidarnosti na veće prihvatanje kolektivne krivice odražava značaj osjećaja solidarnosti i povezanosti sa susjednim narodima. Navedeni osjećaj bliskosti i prihvatanja drugih naroda i grupa podržava osjećaj nadređenog identiteta (nacionalnosti, čovječnosti) kao faktora koji doprinose razvoju prihvatanja kolektivne krivice (Klandermans, Werner & Doorn, 2008; Schmitt et al., 2008; Figueiredo, Doosje, Pires Valentim & Zabel, 2010). Miron i Branscombe (2008) navode da ukoliko se članovi druge grupe kategorišu kao pripadnici nadređene kategorije kojoj pripada i vlastita grupa dolazi do prilagođavanja kriterija procjene grupnih postupaka što omogućava posljedično razvijanje kolektivne

krivice. Standardi procjene grupnih postupaka se tako mijenjaju i prilagođavaju u zavisnosti od percepcije sličnosti i povezanosti sa drugom grupom (Miron & Branscombe, 2008). Iako se solidarnost i sličnost ističe kao pozitivan prediktor prihvatanja kolektivne krivice, upućujući na spremnost redefinisanja i procjene kriterija odgovornosti vlastite grupe uslijed većeg osjećaja povezanosti sa južnoslovenskim narodima i Bošnjacima, solidarnost nema značajno medijaciono dejstvo u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice. Etnički identitet predstavlja bitnu kategoriju pripadnosti, takmičenja i odmeravanja sa drugim etničkim grupama, te njegov primarni uticaj dovodi do isticanja onih normi koji podržavaju okrivljavanje druge etničke grupe.

Iako konstruktivni patriotizam podstiče prihvatanje kolektivne krivice, njegov posredni uticaj između etničke identifikacije i prihvatanja kolektivne krivice je malog, pozitivnog efekta pri čemu je prisutna negativan indirektni uticaj slijepog patriotizma. Dva navedena, suprotna smjera uticaja slijepog i konstruktivnog patriotizma, se međusobno poništavaju tako da se ne ispoljavaju značajne promjene u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice. Neka istraživanja ukazuju da među visoko identifikovanim osobama liberalna politička ideologija i vrijednosti usmjerene na promjenu i jednakost podstiču javljanje kolektivne krivice (Klandermans, Werner & Doorn, 2008) što u ovom istraživanju nije slučaj. Visoka etnička vezanost umanjuje prihvatanje kolektivne krivice, te možemo pretpostaviti da se svaki vid suočavanja i prihvatanja odgovornosti doživljava kao izdaja vlastite socijalne grupe pri čemu se aktiviraju različiti mehanizmi usmjereni na očuvanje pozitivnog socijalnog identiteta (Doosije & sar. 2004; Roccas, Klar & Leviatan, 2004), a koji potencijalno mogu imati veći uticaj na odnos etničkog identiteta i prihvatanje kolektivne krivice u poređenju sa konstruktivnim patriotizmom i ostalim aspektima medijacionog modela. Roccas, Klar i Liviatan (2006) su utvrdili da glorifikacija ima potencijalno supresioni efekat u odnosu grupne vezanosti i prihvatanja kolektivne krivice, kontrolišući glorifikaciju utvrdili su prisutan pozitivan odnos grupne vezanosti i prihvatanja kolektivne krivice. Tačnije, kod osoba sa visokom vezanošću za grupu i niskim nivoom glorifikacije najviše dolazi do prihvatanja kolektivne krivice (Roccas, Klar & Liviatan, 2006). Vezanost za vlastitu grupu podstiče javljanje grupnih emocija, ali isto tako utiče na

neispoljavanje prihvatanja krivice kao emocije koja ugrožava pozitivnu sliku vlastite socijalne grupe. Ipak, kod osoba sa izraženom konstruktivnom kritikom prisutna je spremnost za prihvatanjem kolektivne krivice. Konstruktivni patriotizam, pozitivno povezan sa etničkim identitetom, predstavlja bitan aspekt vezanosti za grupu uz istovremeno izraženu potrebu za konstruktivnom kritikom i preispitivanjem postupaka grupe, te je orijentisan ka univerzalnim vrijednostima ljudskih prava (Livi, Leone, Falgares & Lombardo, 2014).

Posmatrajući uticaj medijacionih varijabli na pripisivanje kolektivne krivice, ističe se uticaj slijepog patriotizma i percepcije negativnog odnosa međunarodne zajednice, koji doprinose većoj sklonosti pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima. U osnovi slijepog patriotizma leži snažna povezanost sa vlastitim narodom i odbacivanje bilo kojeg vida kritike upućenog na račun vlastitog naroda i odluka njihovih političkih predstavnika (Schatz, Staub & Lavine, 1999). Za razliku od konstruktivnog patriotizma koji je povezan sa univerzalnim vrijednostima, slijepi patriotizam je u pozitivnoj vezi sa tradicionalnim vrijednostima uz izraženu osjetljivost za bilo kakvu kritiku vlastite grupe (Livi, Leone, Falgares & Lombardo, 2014). Izražen slijepi patriotizam tako sputava bitne preduslove razvoja kolektivne krivice tj. suočavanje i priznanje počinjenih zločina (Brascombe, Slugoski & Kappen, 2004), te podstiče aktiviranju mehanizama usmjerenih na optuživanje i pripisivanje kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi. Percepcija nepravičnog odnosa međunarodne zajednice i konstantni pritisak da se priznaju i procesuiraju zločini proteklog rata su stvorili kontekst koji podržava veće pripisivanje krivice Bošnjacima uslijed osjećaja jednostranog pritiska, bez signala dubljeg socio-emocionalnog pomirenje i suočavanja sa svim zločinima počinjenim tokom proteklog rata. Navedeni obrazac reagovanja možemo povezati sa signalnim modelom pomirenja (Long & Brecke, 2003) gdje se bilo koji vid inicijative za pomirenje doživljava kao ustupak sa velikom međunarodnom cijenom koji posljedično može dovesti do gubitka statusa i moći vlastite grupe bez suštinskog poboljšanja odnosa i pozitivnih povratnih informacija od strane suprotstavljene etničke grupe (prema Petrović, 2010). Osobe visoke etničke identifikacije su sklonije opravdavati postupke vlastite grupe, te u spoljašnjim uslovima tražiti razloge grupnog ponašanja,

prevashodno kada u osnovi nacionalne vezanosti leži visoka glorifikacija (Roccas, Klar & Leviatan, 2006). Iako je u ovom istraživanju etnička identifikacija mjerena kao odraz vezanosti za srpski narod, slijepi patriotizam i doživljaj međunarodne zajednice kao optužujuće i nepravične podržava mehanizme koje su navedeni autori ustanovili kao faktore niskog prihvatanja kolektivne krivice.

Identifikacija sa vlastitom etničkom grupom igra značajniju ulogu u pripisivanju kolektivne krivice, nego u njenom prihvatanju, pri čemu model medijacionih varijabli (slijepi i konstruktivni patriotizam, percepcija odnosa međunarodne zajednice i međugrupna solidarnost) ima indirektan efekat u odnosu na pripisivanje, ali ne i u odnosu na prihvatanje kolektivne krivice. Ipak, ističe se značaj pojedinih medijacionih varijabli, kao što je konstruktivni i slijepi patriotizam u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice, te slijepog patriotizama i percepcija odnosa međunarodne zajednice u odnosu etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice. Navedeni nalazi upućuju na značaj socijetalnih mehanizama i društvenih normi koje favorizuju grupnu homogenizaciju i štite pozitivnu sliku vlastite grupe, prilikom suočavanja sa prihvatanjem odgovornosti za protekla ratna dešavanja. S druge strane, prisutni su tragovi uticaja konstruktivne kritike u vidu konstruktivnog patriotizma kao potencijalnog mehanizma koji ostavlja prostor za suočavanje sa odgovornošću grupe za počinjene zločine. Izrazito pripisivanje krivice drugoj etničkoj grupi odražava potrebu zaštite pozitivnog socijalnog identiteta, ali nas opominje na potrebu razmatranja šireg socijalnog i političkog konteksta u Bosni i Hercegovini, gdje je prisutna izrazita etnička homogenizacija i međusobno nepovjerenje. U skladu sa navedenim, bilo koji čin usmjeren na priznanje i praštanje se može doživjeti kao izdaja vlastite grupe sa potencijalno visokom političkom cijenom.

4.3. Ideja prihvatanja grupne odgovornosti i kolektivna krivica

Rezultati povezani sa navedenom hipotezom ukazuju da je ideja prihvatanja grupne odgovornosti povezana sa prihvatanjem i pripisivanjem kolektivne krivice, odnosno, osobe koje smatraju da grupa može biti odgovorna zbog zločina njenih pojedinih predstavnika su sklonije da prihvate, ali i da pripišu kolektivnu krivicu drugima. Istovremeno, ideja

prihvatanja grupne odgovornosti ne posreduje u odnosu etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice.

Vežanost za vlastitu grupu čini bitan preduslov za razvoj kolektivnih emocija koje nastaju kao reakcije na događaje i aktivnosti koje su vrlo značajne za grupu, motivišući i usmjeravajući grupne postupke i međugrupnu interakciju (Salmela, 2014). Ukoliko pripadnici vlastite grupe čine primjerene aktivnosti, navedeno ponašanje će uticati na pozitivnu evaluaciju socijalnog identiteta. Nasuprot tome, ako se pojedini članovi ponašanju neadekvatno, te narušavaju moralne norme, grupa će pokušati da opravda njihove postupke u cilju održavanja vlastite pozitivne slike. Branscombe i Doosje (2004) ističu da ukoliko su učinjena nedjela dovoljno snažna da je nemoguće izvršiti reinterpretaciju događaja ili minimizirati štetu koja je načinjena drugoj grupi, dolazi do suočavanja sa osjećajem kolektivne krivice (Branscombe & Doosje, 2004). Da bi došlo do prihvatanja kolektivne krivice Branscombe, Slugoski i Kappen (2004) ističu preduslove koji moraju biti ispunjeni na nivou pripadnika određene grupe, tačnije, osoba mora da se kategoriše kao pripadnik grupe, da se suoči sa zločinima počinjenim u ime grupe, da prizna da su učinjena nemoralna djela i da ima izražen stav da je grupna odgovornost/krivica moguća zbog zločina počinjenih od strane pojedinih predstavnika grupe (Branscombe et al., 2004). Ukoliko grupa ne smatra da su njeni članovi uzrokovali nepravedan događaj, malo je vjerovatno da će osjetiti krivicu (Branscombe & Miron, 2004. prema Branscombe et al., 2004). Šta više, ako se nepravična ili agresivna akcija procjenjena kao opravdavajući i zaslužena u datim okolnostima grupa neće prihvatiti kolektivnu krivicu (Lickel, Schmader & Barquissau, 2004; Schmitt, Branscombe & Brehm, 2004). Pored aktiviranja navedenih mehanizama koji doprinose izbjegavanju prihvatanja kolektivne krivice, Branscombe, Slugoski i Kappen (2004) su istakli značaj kolektivne odgovornosti (Whole Group Accountability) kao bitnog preduslova za prihvatanje, pa i pripisivanje kolektivne krivice. Osobe koje smatraju da grupa ne može biti odgovorna za zločine njenih pojedinih predstavnika, te da je krivica moguća samo na individualnom nivou neće biti sklone razvijanju prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice. Navedena pretpostavka je potvrđena u rezultatima ovog istraživanja uz prisutnu pozitivnu povezanost ideje prihvatanja grupne

odgovornosti i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Interesantno je naglasiti da je navedena veza intenzivnija u odnosu ideje prihvatanja grupne odgovornosti i prihvatanja kolektivne krivice, nego u odnosu na pripisivanje kolektivne krivice što navodi na zaključak da je ideja prihvatanja grupne odgovornosti tj. izražen stav da je grupna odgovornost moguća zbog zločina pojedinih predstavnika značajniji preduslov za prihvatanje kolektivne krivice, nego za njeno pripisivanje drugima. Ferguson i Branscombe (2014) navode da je isticanje individualne odgovornosti i preispitivanje mogućnosti kolektivne odgovornosti za zločine pojedinih predstavnika, jedan od mogućih načina izbjegavanja prihvatanja kolektivne krivice. Istražujući prihvatanje kolektivne krivice među bijelim Australijancima, za štetu načinjenu domorodačkom stanovništvu Australije, Wohl i Branscombe (2008) su utvrdili da su osobe koje su odbacivale mogućnost grupne odgovornosti bile manje spremne da prihvate kolektivnu krivicu (prema Ferguson & Branscombe, 2014). Na osnovu razmatranja koja su iznijeli Ferguson i Branscombe (2014) postavlja pitanje u kojoj mjeri je preispitivanje održivosti kolektivne odgovornosti preduslov prihvatanja grupne emocije kao što je krivica, a u kojoj mjeri predstavlja mehanizam odbrane od neprijatnog emocionalnog stanja kao što je prihvatanje kolektivne krivice. U ovom istraživanju je potvrđeno da je ideja prihvatanja grupne odgovornosti u pozitivnoj vezi sa prihvatanjem, pa i pripisivanjem kolektivne krivice sa određenim specifičnostima, tačnije, skloniji smo da preispitujemo mogućnost grupne odgovornosti kada je riječ o suočavanju sa odgovornošću i krivicom vlastite grupe, nego kada se krivica pripisuje drugima. Navedeni nalazi dalje bacaju svjetlo na pitanje dosljednosti odnosa ideje prihvatanja grupne odgovornosti, kao svojevrsne individualističke vrijednosti (Branscombe, Slugoski i Kappen, 2004), na razvoj prihvatanja i pripisivanja krivice. Neosporno je da se navedeno preispitivanje različito primjenjuje u zavisnosti od fokusa na postupke vlastite ili tuđe grupe, ostavljajući prostor za razmatranje ideje prihvatanja grupne odgovornosti kao svojevrsnog mehanizma izbjegavanja prihvatanja kolektivne krivice.

Istraživanjem koje su na uzorku bijelih Amerikanaca proveli Branscombe, Slugoski i Kappen (2004), prilikom validacije skale kolektivne krivice, su dobili slične rezultate u pogledu povezanosti ideje prihvatanja grupne odgovornosti i prihvatanja tj. pripisivanja

kolektivne krivice. Ipak, razlike su prisutne u odnosu supskala prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, dok je u istraživanju navedenih autora prisutna pozitivna povezanost navedenih supskala koja se objašnjava tendencijom ispoljavanja konstrukta koji „prevazilazi individualne okvire“ (Branscombe, Slugoski & Kappen, 2004, str. 22) isticanjem odgovornosti bilo vlastite ili druge grupe za zločine pojedinih predstavnika, u našem istraživanju korelacija prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice je blizu nule, te ne upućuje na tendenciju povezanosti navedenih varijabli. Osnovna razlika prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice se zasniva na usmjerenosti na zločine koji su počinjeni u odnosu na vlastitu ili drugu grupu. Usmjerenost na zločine počinjene prema vlastitoj grupi će uticati na veće pripisivanje kolektivne krivice drugima, dok usmjerenost na zločine počinjene od strane vlastite grupe doprinosi većem prihvatanju kolektivne krivice. Pripisivanje kolektivne krivice odražava potrebu da druga grupa prizna zločine počinjene od strane njenih članova i da kao posljedicu doživi osjećaj kolektivne krivice (Branscombe et al., 2004). U postojećem kontekstu međuentitetskih odnosa u BiH, prisutno je konstantno odmjeravanje i poređenje etničkih grupa (Turjačanin, 2011) što potkrepljuju i rezultati ovog istraživanja, koji ukazuju na međusobno isključivanje prihvatanja i pripisivanja odgovornosti i krivice. Navedeni odraz grupne homogenizacije doprinosi većoj usmjerenosti na zločine druge etničke grupe uz potencijalno isticanje potrebe da se priznaju zločini počinjeni od strane njenih članova i da se posljedično ispolji osjećaj kolektivne krivice. Doosje i saradnici (1998) navode moguće negativne efekte pripisivanja kolektivne krivice, ističući da ukoliko se krivica pripisuje drugoj grupi prema asocijaciji, ne uzimajući u obzir da svi članovi grupe nisu učestvovali u počinjenim zločinima, može doći do razvoja dubljeg konflikta među sukobljenim stranama. Upravo je navedena tendencija primjetnija u odnosu na pitanje grupne odgovornosti i pripisivanje, nego prihvatanje kolektivne krivice pri čemu je prisutna relativizacija standarda održivosti kolektivne krivice i odgovornosti kada je riječ o vlastitoj i drugog grupi. Iako je prisutna pozitivna povezanost ideje prihvatanja grupne odgovornosti i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice, koje na našem uzorku predstavljaju nezavisne i međusobno isključene dimenzije, nije prisutan medijacioni uticaj ideje prihvatanja grupne odgovornosti u odnosu etničkog identiteta i navedenih komponenti kolektivne krivice. Ideja grupne odgovornosti predstavlja

svojevrsni odraz individualističkih sklonosti povezanih sa pitanjem da li je moguće krivicu posmatrati sa grupnog aspekta ili pak vezati isključivo za nivo individualne odgovornosti (Brascombe et al., 2004). Posmatrajući značaj grupne pripadnosti, u ovom slučaju etnički identitet nije u značajnoj vezi sa idejom prihvatanja grupne odgovornosti, dok je ideja prihvatanja grupne odgovornosti pozitivan i značajan prediktor prihvatanja, ali ne i pripisivanja kolektivne krivice. Ideja prihvatanja grupne odgovornosti, kao značajan preduslov razvijanja kolektivne krivice, nije povezan sa etničkom identifikacijom jer preispituje mogućnost grupne odgovornosti za zločine pojedinih predstavnika grupe što je u suprotnosti sa tendencijom očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta kroz privrženost za vlastitu etničku grupu. Mehanizmi koji posreduju odnosu etničkog identiteta i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice ne odražavaju prisutnost individualističkih vrijednosti u vidu preispitivanja održivosti ideje prihvatanja grupne odgovornosti za zločine pojedinih predstavnika grupe, za što se dijelom razlog može tražiti u postojećem socijalnom i političkom kontekstu međuetničkih odnosa. Posmatrajući etnički identitet kroz prizmu značaja socijalnog identiteta u razvoju grupnih emocija, u navedenom kontekstu međuetničkih odnosa u BiH, možemo uočiti da je etnički identitet u pozitivnoj vezi sa slijepim patriotizmom i percepcijom nepravičnog odnosa međunarodne zajednice, odražavajući tako u svojoj osnovi norme i vrijednosti koje su usmjerene na grupnu homogenizaciju i slijepo povinovanje odlukama političkih predstavnika vlastite grupe. Etnička vezanost se prevashodno usmjerava na pripisivanje kolektivne krivice uslijed tendencije očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta i izražene potrebe da se i druga grupa suoči sa počinjenim zločinima tokom proteklog rata. Ideja grupne odgovornosti tako gubi svoj uticaj prilikom pripisivanja krivice drugima, dok se značaj preispitivanja mogućnosti grupne odgovornosti sagledava u kontekstu suočavanja sa zločinima počinjenim od strane predstavnika vlastite grupe. U periodu nakon ratnih sukoba dolaze do izražaja brojni mehanizmi na grupnom nivou među kojima se ističu suprotstavljena obrazloženja proteklih događaja, međusobno optuživanje i posljedično različite interpretacije proteklih sukoba (Čorkalo Biruški i Magoč, 2009). Postojeći socijalni i politički kontekst u prvi plan ističe pitanje međusobnog suočavanja i pripisivanja krivice drugima, tako da je socijalni identitet povezan sa etničkom pripadnošću podstiče razvoj emocija koje leže u osnovi favorizovanja

vlastite grupe, te utiče na izbjegavanje emocija koje proizilaze iz suočavanja sa odgovornošću vlastite grupe.

4.4. Prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama

Dobijeni rezultati ukazuju da je nivo pripisivanja kolektivne krivice značajno veći među starijim, nego mlađim generacijama, dok je nivo prihvatanja kolektivne krivice neznatno veći kod starije generacije ispitanika. Navedena hipoteza nije potvrđena, upućujući na zaključak da postojeći politički kontekst u BiH, koji obiluje međuetničkim sukobima i različitim vizijama prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, dominantan situacioni faktor koji determiniše nizak nivo suočavanja sa zločinima vlastite grupe uz izražen fokus usmjeravanja krivice ka drugoj grupi. Navedene okolnosti koje diminiraju i dvadeset godina nakon posljednjih ratnih dešavanja ukazuju da je iskustvo zajedničkog života u relativno homogenim etničkim sredinama bivše Republike Jugoslavije izbljedilo među starijom generacijom, a da ga je zamjenio kontekst koji podstiče etničku homogenizaciju i veći nivo pripisivanja kolektivne krivice drugoj grupi. Stabilnije i intenzivnije pripisivanje, nego prihvatanje kolektivne krivice u navedenom modelu prediktorskih varijabli je donekle očekivan model ponašanja u zemlji koja je doskora bila zahvaćena ratnim sukobima i koja se još uvijek suočava sa izazovima socijalne rekonstrukcije zajednice (Ajduković, 2003), konstantnim međuetničkim nesuglasticama i podjeljenostima. Slični rezultati su dobijeni u istraživanjima prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice na uzorku vukovarskih Srba i Hrvata (Jelić, Čorkalo Biruški & Ajduković, 2013; Čorkalo Biruški & Magoč, 2009). Proces socijalizacije i formiranja etničkog identiteta u godinama nakon ratnih dešavanja je u prvi plan istakao opravdavanje počinjenih zločina i međusobno optuživanje i oprečnu interpretaciju ratnih sukoba 90-ih, formirajući konfliktni etos (Bar-Tal, 1998a, 1998b) koji je pogodovao tendenciji većeg pripisivanja, nego prihvatanja kolektivne krivice. Krivica predstavlja neprijatno emocionalno stanje, kako na individualnom, tako i na grupnom nivou, te dolazi do njenog izbjegavanja putem aktiviranja mehanizama koji umanjuju spremnost suočavanja sa odgovornošću vlastite grupe (Iyer et al., 2004), podstičući pripisivanje odgovornosti drugoj etničkoj grupi. S obzirom na tendenciju očuvanja

pozitivne slike o vlastitoj grupi, te aktiviranja različitih mehanizama izbjegavanja suočavanja sa krivicom i odgovornošću možemo (Branscombe & Miron, 2004. prema Branscombe et al., 2004; Lickel et al., 2004; Schmitt et al., 2004; Jelić et al., 2013; Mallett & Swim, 2007) reći da je nizak nivo prihvatanja i znatno viši nivo pripisivanja kolektivne krivice donekle očekivana strategija ponašanja među mlađim i starijim generacijama ispitanika, koja govori u prilog dominantnog uticaja etničke homogenizacije i animoziteta koji su se razvili nakon proteklih ratnih dešavanja. Do sličnih zaključaka su došli i Leach, Zeineddine i Čehajić-Clancy (2013) na osnovu metaanalize istraživanja prisustva prihvatanja kolektivne krivice u osam zemalja širom svijeta. Utvrđeno je vrlo nisko prisustvo samokritike i prihvatanja kolektivne krivice što navedeni autori povezuju sa načinom suočavanja sa nemoralnim djelima kao i sa vremenskom distancom od proteklih međugrupnih sukoba. Istražujući nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među Srbima i Hrvatima u Vukovaru, Čorkalo Biruški i Magoč (2009) su utvrdili da je nivo pripisivanja kolektivne krivice bio znatno veći među vukovarskim Hrvatima nego Srbima, ali da je tendencija prihvatanja kolektivne krivice bila podjednako nisko izražena kod obe grupe ispitanika. Navedene rezultate, pomenuti autori, su doveli u vezu sa dominantnom percepcijom grupa kao žrtava i počilaca od strane javnosti. Postojeći međuetnički kontekst u Bosni i Hercegovini je složeniji, a percepcija etničkih grupa u pogledu statusa žrtava i počilaca je različita, tako da možemo zaključiti da aktuelni politički i socijalni kontekst značajno oblikuju nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice.

Prema dobijenim rezultatima, možemo uočiti da stariji ispitanici imaju veći nivo pripisivanja ali i prihvatanja kolektivne krivice u poređenju sa mlađom generacijom koja je rođena neposredno nakon rata. Direktno iskustvo ratnih dešavanja i raspad vrednovanog ideala multietničnosti je ishodovao većim stepenom homogenizacije u odnosu na vlastitu etničku grupu, te je pridonio okrivljavanju druge etničke grupe (Elcheroth et al., 2014) kod starijih ispitanika. Paradoksalno, pored većeg nivo pripisivanja kod starije generacije je prisutan nešto veći nivo prihvatanja kolektivne krivice. Licata i Klein (2010) su poredili nivo kolektivne krivice i spremnosti na pomirenje među mlađim i starijim generacijama Belgijanaca, utvrdivši da je nivo kolektivne krivice i spremnosti na pomirenje znatno veći među mlađim, nego starijim generacijama ispitanika koji su bili izloženi direktnom

iskustvu belgijske kolonizacije Konga. Razlika prisutna u ovom istraživanju se može povezati sa direktnom izloženošću stresnom ratnom iskustvu (Licata & Klain, 2010) koje kod starije generacije ishoduje većim optuživanjem druge etničke grupe za gubitke nastale u proteklom ratu, ali istovremeno aktivira i suočavanje sa odgovornošću i krivicom za ratna stradanja u vremenu kada su svi bili punoljetni i aktivni članovi društva koje se raspadalo uslijed ratnih sukoba. Prisutne razlike mlađih i starijih generacija djelimično možemo razumjeti proteklom vremenskom distancom i indirektnim stresnim iskustvom koje je kod mlađih generacija dovelo u pitanje osećaj odgovornosti za zločine počinjene od strane pojedinih predstavnika (Brascombe et al., 2004) grupe, a sa kojima ih ne veže iskustvo vremenske i prostorne bliskosti. Na navedenom uzorku nije prisutna veća tendencija mlađih generacija da prihvate kolektivnu krivicu, što se može povezati sa poslijeratnim političkim i društvenim kontekstom, koji nije napravio kritički otklon od proteklih ratnih dešavanja i zločina počinjenih od strane predstavnika vlastite grupe, za razliku od istraživanja Licata i Klain (2010) na uzorku belgijskih studenata koji imaju negativnije reprezentacije kolonizacije Konga i samim tim veću spremnost da prihvate kolektivnu krivicu, za razliku od starijih generacija. Posmatrajući odnos starosti i dimenzija kolektivne krivice samo među starijim generacijama ispitanika, možemo uočiti da sa povećanjem godina starosti dolazi do većeg pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima. Navedeni nalazi se mogu povezati sa rezultatima koje su dobili Licata i Klein (2010) koji potvrđuju da osobe koje su bile direktno uključene u ratne traumatske sukobe imaju tendenciju da manje prihvataju kolektivnu krivicu u poređenju sa mlađim generacijama koje nisu bile izložene direktnim traumatskim iskustvima. Direktno iskustvo ratnih dešavanja i raspad vrednovanog ideala multietničnosti je mogao ishodovati većem etničkom homogenizacijom, opravdavanjem proteklih ratnih sukoba te osjećajem lišenosti i gubicima, posljedično ishodujući većim nivoom pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima.

Posmatrajući pojedinačne tvrdnje na supskalama prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice prisutna je veća sklonost pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima, nasuprot prihvatanja odgovornosti i krivice za zločine počinjene od strane vlastite grupe. Prisutno je i distanciranje od ideje prihvatanja grupne odgovornosti, tačnije, oko polovine

ispitanika se ne slaže sa stavovima da grupa treba i može biti odgovorna zbog zločina njenih pojedinih predstavnika. U okolnostima međugrupnog odmjeravanja i oprečnih interpretacija proteklih ratnih sukoba među etničkim grupama na području BiH, prihvatanje odgovornosti i krivice se doživljava kao izdaja vlastite grupe, te se očuvanje pozitivnog socijalnog identiteta ističe kroz veće pripisivanje kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi. Možemo pretpostaviti da izražene pozicije viktimizacije otežavaju suočavanje sa zločinima prošlosti, te odražavaju dominantne grupne norme i vrijednosti usmjerene na opravdavanje postupaka vlastite grupe uz pripisivanje krivice drugima. Podjednako veća sklonost pripisivanja i manja sklonost prihvatanja kolektivne krivice kako među starijim, tako i među mlađim generacijama ispitanika ukazuje na to da je poimanje kolektivne krivice generacijski vrlo slično, upućujući nas na vrlo spore društvene procese suočavanja sa ratnim dešavanjima i pomjeranja iz pozicije izrazite viktimizacije vlastite grupe ka prihvatanju odgovornosti i osjećaju žaljenja za patnje drugih etničkih grupa (Čorkalo Biruški i Magoč, 2009). Određena vremenska bliskost proteklih ratnih sukoba kod mlađih i starijih generacija može stvoriti osjećaj materijalne i moralne obaveze uslijed prihvatanja odgovornosti što zasigurno predstavlja jedan od faktora koji doprinosi izbjegavanju prihvatanja kolektivne krivice (Leach, Zeineddine & Čehajić-Clancy, 2013). Protekla ratna iskustva su dovela do raspada multietničkih zajednica, uzdrmale i pokidale vjeru u autentičnost nekadašnjih odnosa. Uništeno povjerenje je dovelo do podjeljenosti te svelo odnose sa drugim etničkim grupama na minimalan nivo. Navedeni obrasci ponašanja se prenose među generacijama i opstaju, što je vidljivo i u rezultatima ovog istraživanja gdje imamo podjednako izraženu tendenciju većeg pripisivanja i manjeg prihvatanja kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama ispitanika.

4.5. Stresno ratno iskustvo i kolektivna krivica

Rezultati istraživanja ukazuju da je stresno ratno iskustvo značajan prediktor pripisivanja, ali ne i prihvatanja kolektivne krivice. Stoga su osobe sa većim nivoom stresnog ratnog iskustva sklonije pripisivanju kolektivne krivice Bošnjacima. Osobe, koje su preživjele stresna iskustva tokom rata, imaju izražen nacionalizam, te su sklonije optuživanju druge grupe (Elcheroth et al., 2014) čime možemo objasniti veću zastupljenost pripisivanja kolektivne krivice kod osoba sa većim nivoom stresnog ratnog iskustva. Gubici i stresna iskustva uslijed proteklih ratnih dešavanja su dovela do isticanja osjećaja viktimiziranosti vlastite grupe, te optuživanja drugih za stradanja i gubitke tokom proteklog rata. Iako je očekivano da će stresna ratna iskustva uticati na smanjenje nivoa prihvatanja kolektivne krivice, nije prisutna značajna povezanost stresnog ratnog iskustva i prihvatanja kolektivne krivice. U različitim podnebljima su dobijeni nalazi koji ukazuju na negativan odnos stresnog iskustva i prihvatanja kolektivne krivice. Licata i Klein (2010) su u svom istraživanju, među mlađim i starijim generacijama Belgijanaca, došli do zaključka da su osobe koje su bile izložene direktnom traumatskom iskustvu sklone manjem prihvatanju kolektivne krivice. Različita reprezentacija iskustva belgijske kolonizacije Konga, među mlađim i starijim generacijama, utiče na nivo prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice. Starije generacije sa direktnim iskustvima kolonizacije su manje sklone prihvatanju kolektivne krivice, te imaju pozitivniji odnos prema nevedenim istorijskim činjenicama. Istraživanja koja su obuhvatila zajednice traumatizovane proteklim ratnim dešavanjima, uslijed raspada bivše jugoslovenske republike, su utvrdila da stresna ratna iskustva nemaju velik uticaj na pomirenje (Petrović, 2010), za razliku od traumatskih iskustava koja obuhvataju lične gubitke i sigurnost bližnjih (Čorkalo Biruški i Ajduković, 2009). U ovom istraživanju smo prevashodno mjerili direktna, ali i indirektna stresna ratna iskustva bez dublje distinkcije u odnosu na traumatska iskustva, što je moglo uticati na prirodu odnosa ratnog iskustva i prihvatanja kolektivne krivice. Ipak, navedeni nalazi upućuju na poslijeratni kontekst, u kojem su još uvijek svježija sjećanja na protekla ratna stradanja, te veća tendencija isticanja statusa vlastite žrtve, samim tim sklonost pripisivanja krivice je znatno više determinisana stresnim ratnim iskustvom, dok prihvatanje kolektivne

krivice biva zanemareno. Identični rezultati odnosa stresnog ratnog iskustva i prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice su utvrđeni u istraživanju provedenom na području Hrvatske među ispitanicima hrvatske nacionalnosti, starosti od 17 do 23 godine (Penić, 2008). Sličnost dobijenih rezultata se može objasniti zajedničkim iskustvom ratnih dešavanja početkom 90-ih godina. Nakon proteklih ratnih iskustava etničke grupe su isticale vlastitu viktimizaciju, bez fokusa na zločine počinjene od strane pripadnika vlastite grupe. Među etničkim grupama u BiH nije prisutan jedinstven i usaglašen stav o zločinima počinjenim prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Suđenja za počinjene ratne zločine u sklopu Međunarodnog suda u Den Haagu izazivaju različite i podjeljene reakcije i stavove javnosti, pri čemu dominira opravdavanje postupaka predstavnika vlastite grupe. Iz navedenog konteksta prizilazi niska usmjerenost na suočavanje sa osjećajem odgovornosti i krivice zbog zločina počinjenih od strane predstavnika vlastite grupe, uz izraženu usmjerenost na pripisivanja kolektivne krivice drugoj etničkoj grupi.

Etnički identitet je postao okosnica grupne vezanosti i homogenizacije koja inhibira spremnost ka pomirenju kao vid izdaje vlastite socijalne grupe, povezane sa gubitkom nadležnosti i samostalnosti. Široko prihvaćena socijetalna uvjerenja (Bar-Tal, 1998a, 1998b) razvijana nakon proteklih ratnih sukoba su u prvi plan isticale pravednost sopstvenih ciljeva, viktimizaciju i pozitivnu predstavu o vlastitoj grupi čime su svakako pridonijela aktiviranju mehanizama usmjerenih na veće pripisivanje krivice drugoj etničkoj grupi. Takmičenje u viktimizaciji, isticanje statusa žrtve i stresnih ratnih iskustava grupe ima značajan uticaj na kolektivni identitet i ispoljavanje grupnih emocija kao što je kolektivna krivica. Podsjećanje grupe na status žrtve može oslabiti senzibilitet te grupe u okolnostima kada drugim grupama nanosi nepravdu (Čorkalo Biruški i Magoč, 2009), čime se stvaraju i održavaju grupne norme koje opravdavaju zločine vlastite grupe uz veće pripisivanje krivice i odgovornosti drugima.

5. Zaključak

Ratovi i nasilni sukobi su, istorijski gledano, neprekidno obilježavali i determinisali odnose socijalnih grupa. Preživljeno iskustvo nasilnih konflikata usmjerava odnose grupa u sukobu podstičući razvoj socijetalnih uvjerenja, kolektivnih sjećanja i emocionalnih orijentacija koji održavaju međusobno nerazumjevanje te, dugoročno gledano, otežavaju proces pomirenja. Formirana socijetalna uvjerenja, kao dominantne društvene orijentacije, služe za opravdavanje postupaka vlastite grupe, njeno pozitivno isticanje i viktimizaciju uz istovremeno omalovažavanje druge grupe u sukobu, pri čemu se često zanemaruje objektivno sagledavanje postupaka i nasilja počinjenog kako od suprotstavljene tako i od vlastite grupe. Iz navedenih uvjerenja i narativa često proističu kolektivne emocionalne orijentacije u vidu straha, ljutnje ili mržnje (Bar-Tal, 2008) koje se održavaju i dijele među članovima grupe (Peaz, Espinosa & Bobowik, 2012). Tokom odrastanja, većina članova društva usvaja i dijeli slična socijetalna uvjerenja, stavove, vrijednosti i emocije vezane za konfliktne događaje što čini osnovu za dalju interpretaciju novih iskustava i informacija. Navedeni mehanizmi predstavljaju osnovu za održavanje uvjerenja i stavova koji leže u osnovi konflikta i koji su proistekli iz međusobnih sukoba. Polazeći od navedenih pretpostavki održavanja konfliktnih uvjerenja, Bar-Tal (2008) ističe da je proces pomirenja dugotrajan i neizvjestan put koji počinje u momentu uspješno završenih mirovnih pregovora kojima se završava sam sukob, a započinje socio-emocionalni proces koji je usmjeren na promjenu motivacije, ciljeva, uvjerenja, stavova i emocija među većinskim brojem članova društva (Bar-Tal & Bennink, 2004; Bar-Tal, 2008). Bitni procesi koji leže u osnovi promjene socijetalnih uvjerenja, kolektivnih sjećanja i posljedičnih emocionalnih reakcija su usmjereni na istinu tj. otvoren stav prema proteklim događajima, milosrđe i prštanje, pravdu i mir kao opredjeljenje na zajedničku budućnost i suživot (Lederah, 1997, 1998. prema Petrović, 2010). Različiti pristupi procesa pomirenja ističu značaj razvoja ujednačene i izbalansirane interpretacije proteklih konfliktnih događaja u cilju pomirenja oprečnih kolektivnih sjećanja i razvoja međusobnog povjerenja kao bitnog preduslova za dalje korake usmjerene ka socio-emocionalnom pomirenju (Nadler, 2000. prema Petrović, 2010). Prema modelu praštanja koji su razvili Long i Brecke (2003) emocije predstavljaju

značajan pokretač procesa koji leže u osnovi pomirenja s obzirom da emocije determinišu proces odlučivanja i reagovanja u situacijama nakon konflikta. Pomirenje, prema navedenim autorima, proističe iz emocijama oblikovanih postupaka koji su usmjereni na otkrivanje istine o zločinima počinjenim od strane sukobljenih strana, opraštanju koje zahtjeva novo viđenje i pristup među sukobljenim grupama, te postizanju pravde sa ciljem izgradnje novih, pozitivnih odnosa (prema Petrović, 2010). Posmatrajući različita razmatranja procesa pomirenja možemo uočiti da u osnovi svih pomenutih pristupa leži pitanje suočavanja sa istinom i pomirenje različitih interpretacija proteklih sukoba, a sve sa ciljem zbližavanja žrtava i počinitelaca u cilju dubljeg socio-emocionalnog pomirenja kroz priznanje zločina, kajanje i posljedično praštanje. U osnovi procesa pomirenja leži emocionalno reagovanje koje oblikuje navedene procese i čija transformacija od gnjeva i ljutnje treba da se kreće ka osjećaju odgovornosti, empatiji i međusobnom uvažavanju.

S obzirom da se proces pomirenja zasniva na međusobnom usvajanju kolektivnih sjećanja suprotstavljenih grupa, priznanju zločina, međusobnoj empatiji i praštanju sam proces suočavanja sa odgovornošću vlastite grupe može dovesti do usvajanja normi i stavova koji će u konačnici podstaći prihvatanje kolektivne krivice (Miron & Branscombe, 2008) kao emocije koja leži u osnovi aktivnosti koje su usmjerene ka izvinjenju i procesu pomirenja (Wohl, Hornsey & Philpot, 2011). Suočavanje sa zločinima i odgovornošću vlastite grupe pridonosi prihvatanju kolektivne krivice koja može ishodovati restitucijom tj. razvijanjem i obnavljanjem pravičnog odnosa sa viktimiziranom grupom, te u zavisnosti od mogućnosti, ishodovati i reparacijom (Iyar, Leach i Pedersen, 2004; Brown & Cehajic, 2007; Gunn & Wilson, 2011) ili traženjem oprosta (Riek, Root Luna & Schnabelrauch, 2014). Polazeći od uticaja koji kolektivna krivica može imati na procese koji leže u osnovi pomirenja, rezultati dobijeni u ovom istraživanju pružaju uvid u odnos etničkog identiteta i prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među stanovništvom srpske nacionalnosti u kontekstu aktuelnih društvenih i političkih odnosa u Bosni i Hercegovni.

Etnički identitet kao odraz privrženosti za vlastitu etničku grupu, srpski narod, je značajan prediktor prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice. Sklonost osoba sa izraženijim etničkim identitetom da više pripisuju kolektivnu krivicu drugoj etničkoj grupi

tj. Bošnjacima možemo objasniti dominantnim društvenim normama i stavovima koji govore u prilog viktimizacije vlastite grupe i potrebe da i drugi prihvate odgovornost i krivicu za zločine proteklog rata. Istovremeno, snažna potreba očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta (Doosje et al., 2004) osujećuje prihvatanje kolektivne krivice ističući u svojoj osnovi homogenizaciju i slijepo povinovanje politikama vlastite etničke grupe uz optuživanje međunarodne zajednice za jednostran pristup u suočavanju sa zločinima prošlosti. Osobe sa srednjim intenzitetom etničke vezanosti su najspremnije da prihvate kolektivnu krivicu, čime se potvrđuje značaj vezanosti za vlastitu grupu kao preduslov za razvoj grupnih emocija (Fischer & Mensead, 2010; Smith, 1993. prema Salmela, 2014), pa tako i prihvatanja kolektivne krivice bez obzira što navedena emocija narušava pozitivnu sliku vlastite grupe. S tim u vezi, intenzitet etničke vezanosti i prihvatanja kolektivne krivice nije jednoznačan, te su upravo osobe sa srednjim intenzitetom vezanosti najspremnije da se suoče sa negativnom slikom o vlastitoj grupi i da razviju osjećaj krivice i kajanja za počinjene zločine u ime grupe, za razliku od osoba sa niskim i veoma visokim nivoom etničke vezanosti. Posredno dejstvo konstruktivnog patriotizma na odnos etničkog identiteta i prihvatanja kolektivne krivice ističe značaj sklonosti kritičkog preispitivanja političkih odluka vlastite grupe kao pozitivne sponse koja podstiče suočavanje sa pitanjima odgovornosti vlastite grupe u težnji za pozitivnom transformacijom. Osobe koje su sklone preispitivanju postupaka vlastite grupe su spremnije da se suoče sa mračnim dijelovima prošlosti, da prihvate istinu i da posljedično ispolje krivicu i žaljenje u pogledu patnji druge etničke grupe. U cilju dubljeg ispitivanja odnosa etničkog identiteta i kolektivne krivice, u narednim istraživanjima bi bilo značajno utvrditi koji faktori leže u osnovi prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među ispitanicima sa različitim intenzitetom etničke vezanosti. Razvijanje sistematičnih društvenih programa (Bar-Tal & Bennink, 2004; Bar-Tal & Cehajic-Clancy, 2014) usmjerenih na međusobnu saradnju kroz različite institucije i organizacije, razmjenu iskustava i kulturnog stvaralaštva putem obrazovnog sistema, omogućava razvoj demokratskog društva orjentisanog ka pomirenju i zajedničkom životu. Pri tome ne smijemo zanemariti jačanje konstruktivnog patriotizma kao značajnog mehanizma koji leži u osnovi psihološkog ishoda pomirenja (Bar-Tal & Bennik, 2004) kroz suočavanje sa negativnim aspektima prošlosti vlastite grupe, te integracije navedenih

saznanja u vlastiti etnički identitet u cilju redefinisiranja socijalnog identiteta putem priznanja zločina, praštanja i pomirenja. Ipak, veliki broj programa i aktivnosti koji su usmjereni na podizanje svijesti o odgovornosti vlastite grupe mogu biti korisni samo kao inicijalni korak jer previše podsjećanja na zločine može umanjiti pozitivno dejstvo prihvatanja kolektivne krivice (Brown & Cehajic, 2007), te dovesti do otpora koji posljedično može podstaknuti veće pripisivanje krivice drugoj grupi u cilju zaštite pozitivnog socijalnog identiteta. Navedeni mehanizam je vidljiv u odnosu etničkog identiteta i pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima kroz indirektni uticaj percepcije licemjernog i nepravičnog odnosa međunarodne zajednice, koja se doživljava kao pristrasna i neosjetljiva na zločine počinjene prema srpskom stanovništvu tokom proteklih ratnih dešavanja na području BiH.

Ukoliko se u svjetlu navedenih rezultata vratimo na početak samog zaključka, u kojem su poentirane komponente različitih pristupa procesa pomirenja, možemo uočiti da rezultati ovog istraživanja upućuju na nedostatak emocionalnih komponenti procesa pomirenja, tačnije, prihvatanja kolektivne krivice (Wohl, Horsey & Philpot, 2011). Stalno međusobno optuživanje od strane političkih elita, nedovršeni procesi suđenja za ratne zločine, između ostalih faktora, onemogućavaju uspostavljanje stabilnog procesa pomirenja. Negiranje i opravdavanje zločina počinjenih od strane predstavnika grupe kao jedino omogućih i legitimnih postupaka, te isticanje viktimizacije vlastite grupe značajno umanjuje prihvatanje kolektivne krivice (Ferguson & Branscombe, 2014) podstičući i održavajući negativnu međusobnu percepciju i optuživanje drugih etničkih grupa za protekle ratove. Tek kada se razvije ujednačena slika proteklih ratnih dešavanja, sve strane u sukobu se mogu usmjeriti ka daljim koracima pomirenja (Bar-Tal, 2008). Nespremnost suočavanja sa zločinima počinjenim u ime vlastite grupe, te nisko prihvatanje kolektivne krivice upućuje na ukopane pozicije viktimizacije uz izraženu tendenciju pripisivanja kolektivne krivice Bošnjacima sa ciljem zaštite pozitivnog socijalnog identiteta, ali i izražavanja potrebe da se i druga etnička grupa suoči sa počinjenim zločinima kao bitnom komponentom izgradnje međusobnog pomirenja, razvoja recipročnog kajanja i praštanja sadržanog u socio-emocionalnom pomirenju (Nadler, 2000. prema Petrović, 2010). Bilo bi

značajno da se kroz naredna istraživanja ispita odnos između kolektivne krivice i komponenti Shnabel i Nadlerovog (2008) modela pomirenja baziranog na potrebama žrtava i počinitelaca kako bi se utvrdilo da li su, i u kojoj mjeri, krivica i spremnost da se prihvati odgovornost za zločine učinjene u ime grupe povezani sa zadovoljenjem potreba prethodno sukobljenih grupa (obnovljen osjećaj moći žrtava i moralne slike počinitelaca) u cilju povećanja spremnosti i volje za pomirenjem. Takođe, postavlja se pitanje u kojoj mjeri u osnovi etničkog identiteta leži uticaj viktimizacije vlastite grupe i na koji način navedeni konstrukt determiniše prihvatanje i pripisivanje kolektivne krivice, te spremnost na pomirenje među sve tri etničke grupe na području BiH

Posmatrajući karakteristike odnosa etničkog identiteta i prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama, možemo uočiti da je tendencija većeg pripisivanja i manjeg prihvatanja kolektivne krivice podjednako istražena kako kod mlađih tako i kod starijih generacija ispitanika, navedena tendencija (ne)ispoljavanja kolektivne krivice ukazuje na vrlo spore promjena tokom proteklih dvadesetak godina od prekida ratnih dešavanja gdje je i dalje vidljiva izrazita etnička homogenizacija među različitim generacijama stanovništva, a koja sama po sebi ima dominantan uticaj u pogledu većeg optuživanja druge etničke grupe uz nisko prihvatanje kolektivne krivice. Mlađe generacije su manje spremne da prihvate, ali i da pripišu kolektivnu krivicu Bošnjacima za razliku od starije generacije koja je bila izložena direktnom stresnom ratnom iskustvu, te posvjedočila raspadu nekada vrijednovanog ideala multietničkog suživota. Iako je istraživanje počelo sa pretpostavkom da će starije generacije biti sklonije manjem pripisivanju kolektivne krivice uslijed iskustva zajedničkog života u bivšoj Republici Jugoslaviji, dobijeni rezultati nisu potvrdili navedenu hipotezu ukazujući na dejstvo drugih dominantnih mehanizama na oblikovanje kolektivnih emocionalnih reakcija. Stresno iskustvo i narušen socijalni kapital, u područjima obuhvaćenim ratnim dešavanjima, su uticali na prebacivanje fokusa odgovornosti na drugu etničku grupu, podstičući začarani krug međusobnog optuživanja. Da li će navedeni trend u pogledu manjeg pripisivanja kolektivne krivice ostati prisutan i da li će mlađe generacije biti spremnije da se suoče sa istinom i praštanjem, te prihvate kolektivnu krivicu, ostaje da se vidi u narednom periodu.

Programi usmjereni na razvoj kritičkog preispitivanja postupaka vlastite grupe, u vidu konstruktivnog patriotizma, mogu kod mlađih generacija podstaknuti veći nivo suočavanja sa zločinima proteklog rata i posljedično veće prihvatanje kolektivne krivice. S druge strane, izražena etnička vezanost potkrepljena normama koje vrednuju bespogovornu privrženost vlastitoj grupi u prvi plan ističe pripisivanje krivice drugima, dok se suočavanje sa zločinima vlastite grupe i isticanje odgovornosti i krivice doživljava kao izdaja vlastitog naroda u društvu koje je etnički podjeljeno drugačijim interpretacijama proteklih konfliktnih sukoba ali i po pitanju osjećaja zajedništva i pripadnosti Bosni i Hercegovini (Turjačanin, 2011). Vezanost za vlastitu etničku grupu uz spremnost na konstruktivnu kritiku predstavlja odliku koja se može podsticati među mlađim generacijama svih etničkih grupa u cilju razvoja veće spremnosti na pomirenje i izgradnju stabilnih međuetničkih odnosa. Ferguson i Branscombe (2014) ističu da su dosadašnja istraživanja kolektivne krivice bila vezana za događaje proteklih konfliktnih sukoba, ali da je istraživanje prihvatanja kolektivne krivice moguće vezati za događaje i aktivnosti koje bi se mogle desiti u neposrednoj budućnosti. Ispitivanje osjećaja odgovornosti i krivice za negativne postupke koji bi se mogli desiti u neposrednoj budućnosti mogu ishodovati većim nivoom prihvatanja kolektivne krivice uslijed većeg osjećaja kontrole nad budućim događajima. U navedenom slučaju, prevencija budućih negativnih aktivnosti uslijed javljanja kolektivne krivice može poslužiti kao spona za promjenu i uspostavljanje pozitivnog socijalnog identiteta (Ferguson & Branscombe, 2014). Navedenu poziciju grupne odgovornosti i krivice bi bilo značajno ispitati u odnosu na mlađe i starije generacije ispitanika, čije različite perspektive, te (in)direktno iskustvo ratnih lišavanja mogu determinisati nivo odgovornosti, kontrolabilnosti i prihvatanja kolektivne krivice za moguće posljedice aktuelnih političkih i društvenih odnosa u BiH. Pozitivan uticaj solidarnosti i osjećaja povezanosti sa južnoslovenskim narodima na prihvatanje kolektivne krivice govori u prilog značaja i svrsishodnosti isticanja procesa koji se zasnivaju na međugrupnom kontaktu, iskustvu pozitivne interakcije kao značajnog prediktora suočavanja i priznavanja zločina počinjenih u ime grupe (Čehajić & Brown, 2008. prema Bar-Tal & Cehajic-Clancy, 2014). Iako se solidarnost pokazala kao pozitivan prediktor prihvatanja kolektivne krivice, starije generacije su sklonije pripisivanju kolektivne krivice Bošnjacima, te se postavlja pitanje na

koji način osjećaj povezanosti i nekadašnje iskustvo zajedničkog života u multietničkim sredinama može oživjeti osjećaj zajedništva i obnoviti narušene socijalne veze. Neka naredna istraživanja mogu pružiti putokaz u moguću pozitivan uticaj jugonostalgije na veću spremnosti na pomirenje, na uštrb postojećeg političkog konteksta u kojem dominira etnička homogenizacija.

Pitanja i dileme povezane sa održivošću kolektivne krivice, kao emocije koja proističe iz dominantnih stavova suočavanja sa odgovornošću među većim brojem članova socijalne grupe, smo djelimično razmotrili sagledavanjem odnosa ideje prihvatanja grupne odgovornosti i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Ideja grupne odgovornosti je pozitivno povezano kako sa prihvatanjem tako i sa pripisivanjem kolektivne krivice. Stav da je kolektiv odgovoran za zločine pojedinih predstavnika je jače povezan sa prihvatanjem, nego sa pripisivanjem kolektivne krivice čime dolazimo do zaključka da su standardi poimanja grupne odgovornosti različiti kada je u pitanju vlastita i tuđa grupa. Dalja istraživanja individualističkih vrijednosti i moralnih standarda koji leže u osnovi krivice kao emocije bi mogla da pruže dublji uvid u dileme povezane sa (ne)održivošću konstrukta kolektivne krivice. Rezultati ovog istraživanja idu u prilog zaključka koji govori o značaju zaštite pozitivnog socijalnog identiteta i grupne homogenizacije koje aktivira niz mehanizama usmjerenih za izbjegavanje suočavanja sa krivicom i odgovornošću kad god je to moguće, uz istovremeno veću tendenciju i niži prag pripisivanja krivice drugima (Doosje et al., 2004). Dobijeni rezultati postaju još istaknutiji ukoliko uzmemo u obzir postojeći socijalni i politički kontekst u kojem su prisutne ukopane pozicije viktimizacije i stalnog odmjeravanja signala pomirenja, gdje se svaki čin usmjeren na suočavanje sa zločinima prošlosti doživljava kao vrlo skup postupak koji se dovodi u vezu sa gubitkom političke autonomije i međunarodnog ugleda. McGarty i sar. (2005) su utvrdili da veći troškovi i zalaganja u procesu reparacije utiču na manji nivo prihvatanja kolektivne krivice, ali ni lišavanje reparacije ne povećava nivo prihvatanja kolektivne krivice (Ferguson & Branscombe, 2014). U svjetlu navedenih razmatranja, pitanje percepcije signalnog pomirenja, tačnije, odnosa i postupaka drugih etničkih grupa u procesu suočavanja sa odgovornošću i kolektivnom krivicom mogu biti dalji pravci utvrđivanja faktora koji utiču

na ispoljavanje prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice, posebno u kontekstu aktuelnih međuetničkih odnosa usmjerenih na poređenje i odmjeravanja političkih i nacionalnih interesa. Percepcija međusobnih signala pomirenja, njihovih troškova i lišavanja mogu determinisati emocionalne reakcije koje leže u osnovi pomirenja. Leach, Zeineddine i Čehajić-Clancy, (2013) navode da je vremenska distanca od proteklih konfliktnih događaja determinanta prihvatanja kolektivne krivice. Generacije kod kojih je prisutna veća vremenska bliskost proteklih ratnih dešavanja će izbjegavati prihvatanje kolektivne krivice uslijed bojazni od preuzimanja moralne i materijalne odgovornosti za protekla ratna dešavanja. U nekim narednim istraživanjima ostaje da se vidi kako se navedeni mehanizmi odražavaju na spremnost prihvatanja kolektivne krivice među mlađim i starijim generacijama stanovništva u Bosni i Hercegovini i da li preuzimanje moralne i materijalne odgovornosti za ratna dešavanja blijedi sa većom vremenskom distancom, ili ostaje aktuelna u postojećem kontekstu međuetničkih odnosa.

Brojne su implikacije povezane sa daljim pravcem istraživanja kolektivnih emocija i spremnosti na pomirenje. S obzirom da je krivica negativno emocionalno stanje koje smo skloni izbjegavati, često su u istraživanjima primjenjivani eksperimentalni pristupi u cilju podsticaja odgovornosti i osjećaja krivice, dok se prednost ovog rada ogleda u njegovoj uronjenosti u postojeći društveni kontekst i socijalna uvjerenja koja odražavaju oprečne i isključive interpretacije istorijskih i proteklih ratnih dešavanja (Bar-Tal, 2004) na prostorima BiH. Izučavanje pojava u aktuelnom socijalnom kontekstu pruža uvid u stavove, uvjerenja i motive koji leže u osnovi ponašanja i reagovanja pojedinaca i grupa (Bar-Tal, 2004) pružajući uvid u kompleksnost individualnog i grupnog ponašanja. Takođe, prisutne su dileme u pogledu ispitivanja odnosa etničkog identiteta i kolektivne krivice putem medijacionih varijabli kroz razmatranje redoslijeda odnosa varijabli definisanih medijacionim modelom. Iako se navedeni model zasniva na teoriji socijalnog identiteta, polazeći od etničke vezanosti kao preduslova javljanja grupnih emocija, postavlja se pitanje da li je moguće na drugačiji način postaviti uzročno-posljedični slijed povezanosti varijabli, tačnije, koliko određene socijalne varijable posreduju odnosu etničkog identiteta i kolektivne krivice, a koliko one same determinišu i tvore kontekst iz kojeg proizilazi

etnički identitet i iz njega posljedična, emocionalna reakcija u vidu kolektivne krivice. Dileme međusobnog odnosa ispitivanih konstrukata su povezani kako sa temom rada, tako i sa socijetalnim pristupom koji pruža određenu širinu shvatanja društvenih pojava mimo eksperimentalnih uslova, ali istovremeno sadrži i određena ograničenja, kao uostalom i svi drugi istraživački pristupi urođeni u aktuelni društveni kontekst. Etnički identitet je u ovom istraživanju mjeran kroz intenzitet vezanosti za vlastitu etničku grupu tj. srpski narod s obzirom da smo htjeli utvrditi u kojoj mjeri značaj vezanosti za vlastitu grupu utiče na (ne)ispoljavanje kolektivne krivice. S druge strane, Rocass, Klar i Leviatan (2004) su utvrdili da različite forme grupne vezanosti imaju različit odnos sa prihvatanjem kolektivne krivice navodeći na zaključak da vid identifikacije, prije nego njegov izvor tj. grupna pripadnost, utiču na nivo prihvatanja kolektivne krivice. Navedeni koncepti grupne vezanosti u vidu *attachment-a* i glorifikacije su u našem istraživanju obuhvaćeni indirektnim varijablama slijepog i konstruktivnog patriotizma ukazujući na sličnost sa rezultatima istraživanja gore pomenutih autora. Kvalitativno različite forme patriotizma (vezanost za vlastitu grupu) na različit način usmjeravaju odnos između intenziteta etničke vezanosti i prihvatanja tj. pripisivanja kolektivne krivice. Dosadašnja istraživanja prihvatanja kolektivne krivice su se oslanjala na teoriju socijalnog identiteta i grupne vezanosti, te se nizak nivo prihvatanja kolektivne krivice dovodio u vezu sa mehanizmima očuvanja pozitivnog socijalnog identiteta. Pored navedenih mehanizama na nivou grupe, bilo bi značajno ispitati individualne vrijednosti i promišljanja koja leže u osnovi (ne)prihvatanja kolektivne krivice. Način na koji pojedinci percipiraju kolektivnu odgovornost, tačnije, da li pojam kolektivne krivice doživljavaju isključio kao etiketiranje vlastite grupe ili kao priliku za moralno preispitivanje i emocionalno reagovanje zbog stradanja drugih ljudi zasigurno utiče na spremnost (ne)prihvatanja kolektivne krivice.

Razvoj kolektivne krivice podrazumjeva određene preduslove (Branscombe et al., 2004) koji sami po sebi predstavljaju saznajne komponente stavova iz kojih proizilazi emocionalni doživljaj i reakcija. Socijetalni pristup izučavanja emocija na koje se u svojim radovima osvrće Bar-Tal (2001, 2003) ukazuje na povezanost socijetalnih uvjerenja, društvenih normi i vrijednosti sa kolektivnim emocionalnim reakcijama sa kojima se mogu

povezati i grupne emocije kao što je kolektivna krivica. Nepovezanost skala prihvatanja i pripisivanja kolektivne krivice na uzorku ovog istraživanja govori o isključivosti pitanja odgovornosti i krivice u odnosu na vlastitu i drugu etničku grupu. Suočavanje sa odgovornošću vlastite grupe je za ispitanike značajnije i ličnije te se intenzivnije veže sa preispitivanjem mogućnosti grupne odgovornosti za zločine njenih pojedinih predstavnika dok se pripisivanje krivice drugoj etničkoj grupi veže prema asocijaciji (Doosje et al., 1998) uz veću tendenciju proglašavanja drugih grupa krivim za zločine njihovih predstavnika. Razlike u odnosu navedenih komponenti kolektivne krivice na našem podneblju u poređenju sa rezultatima koje su dobili Brascombe, Slugoski i Kappen (2004) govori o značaju specifičnog konteksta i istorijskih odnosa u okviru kojih se vrši ispitivanje kolektivne krivice. Prihvatanje i pripisivanja kolektivne krivice je različito u društvima gdje je napravljen dug vremenski otklon od proteklih konfliktnih događaja (Figueiredo, Doosje, Pires Valentim & Zebel, 2010) i zasigurno zavisi od toga da li je nekadašnji sukob završio odvojenom koegzistencijom ili socijalnom integracijom grupa u sukobu. Komparacija istraživanja sprovedenih u različitim postkonfliktnim područjima mogu pružiti različite rezultate i implikacije u pogledu ispoljavanja i uticaja kolektivne krivice na proces pomirenja.

Značajno razmatranje u pogledu ispitivanja kolektivne krivice odnosi se na sličnost i potencijalnu razliku navedene emocije sa doživljajem stida. Prema različitim teorijskim razmatranjima, emocionalna reakcija stida nastaje uslijed narušene pozitivne slike vlastite grupe, dok je krivica povezana sa usmjerenošću na nemoralne aktivnosti koji su počinjeni u ime vlastite socijalne grupe (Lickel et al., 2004). Različite osnove javljanja navedenih emocija ishoduju i različitim reakcijama, tako će stid dovesti do izbjegavanja i negiranja zločina grupe u cilju zaštite pozitivnog socijalnog identiteta, dok osjećaj krivice dovodi do želje za reparacijom i pozitivnom promjenom. Ipak, Brown & Gausel (2012) ističu da u osnovi krivice može da leži narušena slika o sebi, kao što i osjećaj stida može biti povezan sa neadekvatnim ponašanjem (Brown & Gausel, 2012) te da razlike između stida i krivice i nisu toliko jasne kao što se to čini na prvi pogled. Ako uzmemo u obzir da su grupne emocije zasnovane na teoriji socijalnog identiteta (Fischer & Manstead, 2010; Smith, 1993.

prema Salmela, 2014; Thomas, McGarty & Mavor, 2009), intenzitet vezanosti za vlastitu etničku grupu može biti podjednako značajan za ispoljavanje obe grupne emocije ali bi bilo značajno utvrditi koje okolnosti više doprinose ispoljavanju krivice, a koje ispoljavanju stida. Prilikom pilotiranja i formiranja skale doživljaja kolektivne krivice uzete su u obzir osnovne teorijske razlike navedenih emocionalnih stanja te je formiranje skale kolektivne krivice (prihvatanja, pripisivanja i pitanja grupne odgovornosti) bilo prevashodno usmjereno na definisanje tvrdnji u čijoj osnovi leži određenje i mjerenje krivice, a ne stida. Na taj način smo pokušali da prevaziđemo teorijske sličnosti i razlike navedenih emocionalnih reakcija, te da se dosljedno usmjerimo na ispitivanje odnosa etničkog identiteta i kolektivne krivice. Ispitivanje determinanti stida može biti podjednako značajno za utvrđivanje zastupljenosti faktora koji podstiču kako ispoljavanje krivice tako i ispoljavanje stida, posebno ukoliko uzmemo u obzir različite reakcije koje proističu iz navedenih emocionalnih orijentacija i koje mogu uticati na procese pomirenja na području BiH. Određene političke i socijalne okolnosti mogu više ići u prilog ispoljavanja jedne ili druge emocije ukazujući na moguće pravce djelovanja koji će uticati na podsticanje emocija u čijoj osnovi leži veća spremnost na pomirenje i suočavanje sa zločinima prošlosti.

Istraživanja spremnosti na pomirenje među narodima na području bivše Jugoslavije ukazuju da je spremnost na pomirenje i izgradnju stabilnog i trajnog mira prisutna tendencija (Petrović, 2010) među stanovništvom svih naroda i etničkih grupa, dok istraživanja među mladima na području BiH ukazuju na pozitivnu međuetničku percepciju (Turjačanin, 2011), ali kada ispitivanje međuetničkih odnosa obuhvati pitanja povezana sa odgovornošću i krivicom dolazi do ispoljavanja reakcija u čijoj osnovi leži osjećaj ugroženosti povezan sa slikom vlastite grupe i njenog odnosa kako sa drugim etničkim grupama, tako i sa međunarodnom zajednicom. Pored izrazito negativnog reagovanja ispitanika na pitanja povezana sa prihvatanjem krivice, pa i pripisivanjem iste, postavlja se pitanje spremnosti na iskreno i neposredno odgovaranje na pitanja vezana za mjerenje navedenog konstrukta. Stiče se utisak da je veliki broj ispitanika nevoljno davao odgovore na pitanja vezana za prihvatanje kolektivne krivice povezujući pojam krivice sa političkim i

ideološkim etiketiranjem vlastite grupe. Navedene reakcije, prisutne tokom procesa terenskog rada, dijelom su mogle da utiču na izbjegavanje suočavanja sa pitanjima krivice i odgovornosti povezujući ih sa izdajom vlastite grupe. Izrazito pripisivanje krivice drugoj etničkoj grupi aktuelizuje izazove povezane sa pitanjima suočavanja sa odgovornošću vlastite i druge etničke grupe uz krivicu koja nosi poseban emocionalni naboj u društvu koje je konstantno opterećeno međusobnim optuživanjem u procesu suočavanja sa istinom i pravdom. Navedeno upućuje na izazove povezane sa emocionalno oblikovanim i usmjerenim aktivnostima koje leže u osnovi procesa pomirenja (Long & Brecke, 2003. prema Petrović, 2010). Suočavanje sa prošlošću je bitan korak u izgradnji pomirenja i zajedničke budućnosti ali sa sobom nosi izazove povezane sa pitanjima odgovornosti i posljedičnih emocionalnih reakcija u vidu krivice, čije potencijalno transformišuće dejstvo vrlo lako može da sklizne u međusobno optuživanje i veće pripisivanje krivice drugim etničkim grupama sa ciljem zaštite pozitivnog socijalnog identiteta. Naredna istraživanja bi mogla uzeti u obzir dodatne faktore koji utiču na suočavanje sa odgovornošću te doprinose većem prihvatanju kolektivne krivice kao unutrašnjeg psihičkog doživljaja koji podstiče empatiju i obnavljanje narušenih međugrupnih odnosa (Tangney, Stuewing & Masker, 2007) sa osvrtom kako na signalni model (Long & Brecke. prema Petrović, 2010) tako i na Shnabel i Nadlerov (2008) model pomirenja zasnovan na potrebama žrtava i počinilaca.

Kolektivna krivica se kao grupna emocija izučava u socijalnoj psihologiji tokom proteklih petnaest godina kao reakcija na postupke počinjene u ime vlastite socijalne grupe. Brojna istraživanja ukazuju da kolektivna krivica leži u osnovi pomirenja podstičući izvinjenje i reparaciju. S druge strane, pojam kolektivne krivice je suočen sa određenim ograničenjima i kritikama jer se smatra da ne odražava individualistički pogled na pitanje odgovornosti, te da je navedeni pojam problematičan jer lako može da sklizne u kolektivizaciju krivice i političku manipulaciju. Bez obzira na navedena ograničenja, kolektivna krivica predstavlja jedan od potencijalnih procesa i mehanizama koji leže u osnovi obnavljanja narušenih odnosa, te njena dalja proučavanja mogu da pruže uvid u dinamiku međuetničkih odnosa u procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini.

6. Literatura

- Ajduković, D. (2003). *Socijalna rekonstrukcija zajednice: psihološki procesi, prevladavanje sukoba i socijalna akcija*. Zagreb: Društvo za psihološku podršku.
- American Psychological Association (2010). Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct. Retrieved June 13, 2015 from: <http://www.apa.org/ethics/code/principles.pdf>
- Arendt, H. (2000). Organizovana krivica i univerzalna odgovornost. *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* Reč 57.3, 29-35.
- Barkan, E. (2000). *Krivica nacija. Restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*. Beograd: Stylos.
- Bar-Tal, D. (1995). *Societal Beliefs in Times of Intractable Conflict: The Israeli Case*. Tel-Aviv: School of Education, Tel-Aviv University.
- Bar-Tal, D. (2001). Why Does Fear Override Hope in Societies Engulfed by Intractable Conflicts, as It Does in the Israeli Society? *Political Psychology*, 22, 601-627.
- Bar-Tal, D. (2003). Collective Memory and Physical Violence: Its Contribution to the Culture of Violence. Cirns, E., Roe, M.D. (Eds.). *Memories in Conflict*. London: Macmillan.
- Bar-Tal, D., & Bennink, G. H. (2004a) The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In Y. Bar-Siman- Tov (Ed.). *From conflict resolution to reconciliation* (pp.11-38). Oxford: Oxford University Press.
- Bar-Tal, D. (2004b). The necessity of observing real life situations: Palestinian-Israeli violence as a laboratory for learning about social behavior. *European Journal of Social Psychology* 34, 677-701.
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological Foundations of Intractable Conflict. *American Bihevioral Scientist* 50, 1430-1453.
- Bar-Tal, D. (2008). Reconciliation as a Foundation of Culture of Peace. Rivera, J. (Ed.). *Handbook on Building Culture of Peace*. New York: Springer Science Business Media.

- Bar-Tal, D., & Cehajic-Clancy, S. (2014). From Collective Victimhood to Social Reconciliation: Outlining a Conceptual Framework. Spini, D., Elcheroth, G., Corkalo Biruski, D. (Eds.). *War, Community, and Social Change. Collective Experiences in the Former Yugoslavia* (pp. 125-136). New York: Springer.
- Branscombe, R.N., Doosje, B (2004). International Perspectives of the Experience of Collective Guilt. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Branscombe R.N., Slugoski, B., Kappen, D. (2004). The Measurement of Collective Guilt: What It Is and What It Is Not. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Branscombe R.N. (2004). A Social Psychological Process Perspective on Collective Guilt. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, R., Gauseil, N. (2012). Shame and Guilt- Do they Really Differ in Their Focus of Evaluation? Waithing to change Self and Behaviour in Response to Ingroup Immorality. *Journal of Social Psychology* 152 (5), 547-567.
- Brown, R., Cehajic, S. (2008). Dealing with the past and facing the future. Mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia and Herzegovina. *European Journal of Social Psychology* 38, 669-684.
- Buruma, J. (1994). *Plata za krivicu. Uspomene na rad u Njemačkoj i Japanu*. Beograd: Samizdat B92.
- Caouette, J. (2003). The role of collective guilt in the righting of injustices perpetrated by powerful groups: Unravelling intrapsychic processes of collective guilt through indirect measures [Doctoral dissertation, McGill University Montréal], pristupljeno na <http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CB8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fdigitool.library.mcgill.ca%2Fthesisfile96787.pdf&ei=Uun2U7uXNYiN7QbKqoG4DA&usg=AFQjCNGUZgH0TjH-SJ TEhBsRiIirBDZQ&bvm=bv.73373277,d.ZGU>

- Clark, N., J. (2008). Collective Quilt, Collective Responsibility and the Serbs. *East European Politics and Societies* 22, 668-691.
- Clarke, R. (2011). Group-based guilt and shame in the desegregated context: the role of the perception of social change and ingroup identification [Master's thesis, University of Forte Hare, East London Campus] pristupljeno na <http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fufh.netd.ac.za%2Fbitstream%2F10353%2F513%2F1%2FRochelle%2520Clarke%2520Masters%2520Dissertation.pdf&ei=per2U->
- Cohen, S. (2003). *States of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering*. B92: Beograd.
- Cottam, M., Dietz-Uhler, B., Mastors, E.M., Preston, T. (2004). *Introduction to Political Psychology*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Čalić, M., Ž. (2013). *Istorija Jugoslavija u 20. veku*. Beograd: Clio.
- Čehajić-Clancy, S. (2012). Coming to terms with the past marked by collective crimes: Acceptance of Collective Moral Responsibility as a predictor of Reconciliation and Peaceful Future. Simic, O., Volcic, Z., Philpot, C. (Eds.). *Peace Psychology in the Balkans: Dealing with a Violent Past while Building Peace*. New York: Springer Publications.
- Čorkalo Biruški, D., Magoč, A. (2009). »Mi« ne možemo biti krivi?! Etnički identitet I opravdavanje postupaka vlastite grupe kao odrednice doživljaja kolektivne krivnje. *Revija za sociologiju*, 40(39), 211-231.
- Čorkalo Biruški, D., Ajduković, D. (2009). Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara. *Revija za socijalnu politiku* 16(1), 1-24.
- Dimitrijević, N. (2008). Moral, kultura i zločin: prilog kritičkoj analizi relativizma. Bajazetov, A., Brebanović, P., Ilić, D., Miletić, S. (Eds.). *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Dimitrijević, N. (2009). Zločinački režimi, njegovi podanici i masovni zločini. *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč* 79, 133-162.

- Dimitrijević, N. (2010). Kolektivna moralna odgovornost s onu stranu uzročnosti i krivice. Bajazetov, A., Brebanović, P., Ilić, D., Miletić, S. (Eds.). *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Doosje, B., Branscombe, N., Spears, R., Manstead, A. (2004). Consequences of National Ingroup Identification for Responses to Immoral Historical Events. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doosje, B., Branscombe, N., Spears, R., Manstead, A. (1998). Guilt by Association: When One's Group Has a Negative History. *Journal of Personality and Social Psychology* 75(4), 872-886.
- Dresler-Hawke, E., Liu, J.H. (2006). Collective Shame and the Positioning of German National Identity. *Psicologia Politica*, 32, 131-153.
- Elcheroth, G., Corkalo, D., Spini, D. (2014). War and Community: What Have We Learned About Their Relationship. Spini, D., Elcheroth, G., Corkalo Biruski, D. (Eds.). *War, Community, and Social Change. Collective Experiences in the Former Yugoslavia*. New York Heidelberg Dordrecht London: Springer.
- Fajgelj, S. (2007). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Ferguson, M.A., Branscombe, N.R. (2014). The social psychology of collective guilt. Scheve C., Salmela M. (Eds.). *Collective Emotions Perspectives from Psychology, Philosophy, and Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Figueredo, A., Doosje, B., Pires Valentim, J., Zebel, S. (2010). Dealing with Past Colonial Conflicts: How Perceived Characteristics of the Victimized Outgroup Can Influence the Experience of Group-Based Guilt. *International Journal of Conflict and Violence* 4(1), 89-105.
- Fischer, A.H., Manstead, A. (2012). Social Function of Emotion. Lewis, M., Laviland-Jones, J.M., Fildman Barret, L. (Eds.). *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press.
- French, P. A. (2008). Okrivljavanje čitavog stanovništva. Bojanić, P., Krstić, P. (Eds.). *Odgovornost: individualna i kolektivna*. Beograd: Službeni glasnik.

- Frijda, N. H. (2012). The Psychologists' Point of View. Lewis, M., Laviland-Jones, J.M., Fildman Barret, L. (Eds.). *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press.
- Garvey, A. (2002). Kohlberg's Theory of Moral Development and Intervention Studies. Pristupljeno 26.04.2014. na: http://glasnost.itcarlow.ie/~garveya/paper_on_Kohlberg_theory.pdf
- Garz, D. (2009). *Lowrence Kohlberg- an Introduction*. Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Gilbert, M. (2011). Foundations and Cosequences of Collective Moral Responsibility. Catania: Teoria e Critica della Regolazione Sociale.
- Giner-Sorolla, R. (2012). *Judging Passions: Moral Emotions in Persons and Groups*. East Sussex: Psychology Press.
- Gojković, D. (2000). Budućnost u trouglu: o krivici, istini i promeni. Bajazetov-Vučen, A., Božović, G., Brebanović, P., Ilić, D., Radosavljević, I. (Eds.) *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja Reč*. Beograd: Intrafeng Group.
- Goldhagen, D.J. (1998). *Hitlerovi dobrovoljni dželati- obični Nemci i Holokaust*. Beograd: B92.
- Gunn, G.R., Wilson, A.E. (2011). Acknowledging the Skeletons in Our Closet : The Effect of Group Affirmation on Collective Guilt, Collective Shame, and Reparatory Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin* 37 (11), 1474-1487.
- Hamilton, D., Sherman, S., Rodgers, J. (2004). Perceiving the Groupness of Groups. Yzerbyt, V., Judd, C., Corneille, O. (Eds.). *The Psychology of Group Perception*. New York: Psychology Press.
- Hayes, A. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical Mediation Analysis in the New Millennium. *Communication Monographs* 76 (4), 408-420.
- Hogg, M., (2006). Social Identity Theory. Burke, P.J. (Eds.). *Contemporary Social Psychological Theories*. Stanford: Stanford University Press.
- Iyer, A., Wayne Leach, C., Pedersen, A. (2004). Racial Wrongs and Restitutions: The Role of Guilt and Other Group-Based Emotions. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Jamieson, R. (2002). Poricanje, prihvatanje i pomirenje. *Istina i pomirenje* 4, 9-14.
- Jaspers, K. (2009). *Pitanje krivice*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Jelić, M., Čorkalo Biruški, D., Ajduković, D. (2013). Predictors of Collective Guilt after the Violent Conflict. *Coll. Antropology* 37, 1-10.
- Jurešić, G. (2007). Odgovornost države na temelju Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. *Pravnik* 84, 125-142.
- Kecmanović, D. (2001). *Etnička vremena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kelzen, H. (2008). Kolektivna i individualna odgovornost za postupke države u međunarodnom pravu. Bojanić, P., Krstić, P. (Eds.). *Odgovornost: individualna i kolektivna*. Beograd: Službeni glasnik.
- Klandermans, B., Werner, M., Doorn, M. (2008). redeeming Apartheid's Legacy: Collective Guilt, Political Ideology, and Compensation. *Political Psychology* 29(3), 331-349.
- Klein, O., Licata, L., Pierucci, S. (2011). Does group identification facilitate or prevent collective guilt about past misdeeds? Resolving the paradox. *British Journal of Social Psychology* 50, 563–572.
- Kodžopeljić, J., Šakotić, J., Jančić, B. (2002). Struktura skale kolektivizma i individualizma - KOIN2002. *Ličnost u visekulturnom društvu* 4, 115-123.
- Konzelmann Ziv, A. (2007). Collective guilt feeling revisited. *Dialectica* 61 (3), 467–493.
- Latal, S. (2015). Sporazum u svom labirintu. Kapetanović, A., Illerhues, J. (Ur.) *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Lazarus, S.R. (1991). *Emotion and Adaptation*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, H., D. (2008). Kolektivna odgovornost. Bojanić, P., Krstić, P. (Eds.). *Odgovornost: individualna i kolektivna*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lewis, M. (2012). Self-Conscious Emotions-Embarrassment, Pride, Shame, and Guilt. Lewis, M., Laviland-Jones, J.M., Fildman Barret, L. (Eds.). *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press.

- Licata, L., Klein, O. (2010). Holocaust or Benevolent Paternalism? Intergenerational Comparisons on Collective Memories and Emotions about Belgium's Colonial Past. *International Journal of Conflict and Violence* 4(1), 45-57.
- Lickel, B., Schmader, T., Barquissau, M. (2004). The Evocation of Moral Emotions in Intergroup Contexts: Distinction Between Collective Guilt and Collective Shame. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindner, E. (2009). *Emotion and Conflict. How Human Rights Can Dignify Emotion and Help Us Wage Good Conflict*. Westport: Praeger Publishers.
- Liu, J.H., Wilson, M.S., McClure, J., Higgins, T.R. (1999). Social identity and the perception of history: cultural representations of Aotearoa/New Zealand. *European Journal of Social Psychology* 19, 1021-1047.
- Livi, S., Leone, L., Falgares, G., Lombardo, F. (2014). Values, ideological attitudes and patriotism. *Personality and Individual Differences* 64, 141-146.
- Majstorović, D., Turjačanin, V. (2011). Nevolje s etnicitetom: neka teorijska razmatranja. Majstorović, D., Turjačanin, V. (Ur.) *U okrilju nacije. Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- Mallet, R., Hunstinger, R.J., Sinclair, S., Swim, J.K. (2008). Seeing Through Their Eyes: When Majority Group Members Take Collective Action on Behalf of an Outgroup. *Group Processes Intergroup Relations* 11 (2), 451-470.
- Matera, C., Giannini, M., Blanco, A., Smith, P. (2005). Autostereotyping and National Identity in The Spanish Context. *Interamerican Journal of Psychology* 1 (39), 83-92.
- Miller, D. (2008). Da li se nacije mogu smatrati odgovornim? Bojanić, P., Krstić, P. (Eds.). *Odgovornost: individualna i kolektivna*. Beograd: Službeni glasnik.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper&Row.

- Milivojević, Z. (2007). *Emocije- psihoterapija i razumevanje emocija*. Novi Sad: Psihopolis Institut.
- Miron, M.A., Branscombe, N., Schmitt, T. (2006). Collective Guilt as Distress over Illegitimate Intergroup. *Group Processes Intergroup Relations* 9 (2), 163-180.
- Miron, A.M., Branscombe, N.R. (2008). Social Categorization, Standards of Justice, and Collective Guilt. Nadler, A., Malloy T., Fisher, J. D. (Eds.). *The Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford Scholarship Online. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195300314.001.0001
- Myers, D.G. (2010). *Social psychology- 10th edition*. New York: The McGraw-Hill Companies, Inc.
- Paez, D., Espinosa, A., Bobowik, M. (2012). Emotional Climate: How is it Shaped, Fostered, and Changed. Hermans, D., Rime, B., Mesquita, B. (Eds.). *Changing Emotions*. East Sussex: Psychology Press.
- Paez, D., Liu, J.H. (2011). Collective Memory of Conflict. Bar-Tal, D. (Eds.). *Intergroup Conflicts and Their Resolution: A Social Psychological Perspective*. New York: Taylor&Francis Group Psychology Press.
- Penić, S. (2008). Predviđanje pripisivanja i prihvaćanja kolektivne krivlje: uloga stresnog ratnog iskustva [Diplomski rad, Sveučilište u Zgrebu, Filozofski fakultet], pristupljeno na: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/569/1/PenicSandra.pdf>
- Petrović, N. (2010). *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*. Dokumentacioni centar "Ratovi 1991-99" i Institut za psihologiju: Beograd.
- Preacher, K.J.&Hayes, A.F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods* 40(3), 879-891.
- Reik, B.M., Luna, R.L., Schnabelrauch, A.C. (2014). Transgressors' guilt and shame: A longitudinal examination of forgiveness seeking. *Journal of Social and Personal Relationships* 31(6), 751-772.
- Roccas, S., Klar, Y., Leviatan, I. (2004). Exonerating Cognitions, Group Identification, and Personal Values as Predictors of Collective Guilt among Jewish-Israelis.

- Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roccas, S., Klar, Y., Leviatan, I. (2006). The Paradox of Group-Based Guilt: Modes of National Identification, Conflict Vehemence, and Reactions to the In-Group's Moral Violations. *Journal of Personality and Social Psychology* 91(4), 698-711.
- Rot, N. (2010). *Osnovi Socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Quintelier, K., De Smet, D., Fessler, D. (2013). The moral universalism-relativism debate. *Klesis- Revue philosophique* 27, 211-262.
- Salmela, M. (2014). The Functions of Collective Emotions in Social Groups. Konzelmann Ziv, A., Bernhard Schmid, H. (Eds.). *Institutions, Emotions, and Group Agents*. London- New York: Springer.
- Schatz, R., Staub, E., Lavine, H. (1991). Blind Versus Constructive Patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151-174
- Schlink, B. (2013). *Guilt about the Past*. Queensland: University of Queensland Press.
- Schmitt, M., Miller, D., Branscombe, N., Brehm, J. (2008). The Difficulty of Making Reparations Affect the Intensity of Collective Quilt. *Group Processes&Intergroup Relations* 11 (3), 267-279.
- Shnabel, N., Nadler, A. (2008). A Needs-Based Model of Reconciliation: Satisfying the Differential Emotional Needs of Victim and Perpetrator as a Key to Promoting Reconciliation. *Journal of Personality and Social Psychology* 94(1), 116-132.
- Schmitt, M., Branscombe, N.R., Brehm, J.W. (2004). Gender Inequality and the Intensity of Men's Collective Guilt. Branscombe, R.N., Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staub, E. (2003). *The Psychology of Good and Evil. Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*. Cambridge University Press, pp. 291-305, pp. 483-487.
- Straga, K. (2002). Depresivnost i suočavanje sa stresom kod djece iz područja različito pogođenih ratom. Neobjavljeni diplomski rad. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu.

- Tangney, P.J., Stuewing, J., Mashek, D.J. (2007). Moral Emotions and Moral Behavior. *Annual Reviews of Psychology* 58, 345-372.
- Tejić, M. (2007). Odgovornost Srbije za genocid - primena Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. *Temida*, 33-42. DOI: 10.2298/TEM0704033T
- Thomas, E., McGarty, C., Mavor, K. (2009). Transforming „Apaty Into Movement“: The Role of Prosocial Emotions in Motivating Action for Social Change. *Personality and Social Psychology Review* 13, 310-333.
- Turjačanin, V. (2011). Percepcija etničkih grupa u BiH. Majstorović, D., Turjačanin, V. (Ur.) *U okrilju nacije. Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- Verkuyten, M. (2004). *The Social Psychology of Ethnic Identity*. New York: Routledge.
- Volvato, C., Licata L. (2010). Introduction: Collective Memories of Colonial Violence. *International Journal of Conflict and Violence* 4(1), 4-10.
- Vuković, I. (2000). Postoji li kolektivna odgovornost za kršenje ljudskih prava? Stefanović Z., Stojić M. (Ur.), "Projekta Rastko - Biblioteke srpske kulture na Internetu" . Pristupljeno na <http://www.rastko.rs/filosofija/ivukovic-kolektiv.html>
- Vuković, Đ. (2015). Sudbina države u karakteru ljudi. Kapetanović, A., Illerhues, J. (Ur.) *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Wayne Leach, C., Zeineddine, F.B., Čehajić-Clancy, S. (2013). Moral Immemorial: The Rarity of Self-Criticism for Previous Generations' Genocide or Mass Violence. *Journal of Social Issues* 69(1), 34-53.
- Wheless, L. R. (1978). A follow-up study of the relationships among trust, disclosure, and interpersonal solidarity. *Human Communication Research* 4,14-157.
- Wohl, M., J., A., Branscombe, N. R. (2004). Importance of Social Categorization for Forgiveness and Collective Guilt Assignment of the Holocaust. Branscombe, R.N.,

Doosje, B. (Eds.). *Collective Guilt: International Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wohl, M.J.A., Hornsey, M.J., Philpot, C.R. (2011). A Critical Review of Official Public Apologies: Aims, Pitfalls, and a Staircase Model of Effectiveness. *Social Issues and Policy Review*, 5(1), 70-100.

7. Prilozi

Prilog 1. Upitnik istraživanja

<p>Pred Vama se nalazi upitnik sa nizom pitanja putem kojih se ispituje odnos prema vlastitoj i drugim etničkim grupama u Bosni i Hercegovini. Molimo Vas da pažljivo pročitate svaku tvrdnju i zaokružite jedan od ponuđenih odgovora koji odražava Vaš stepen slaganja sa navedenom tvrdnjom.</p> <p>Popunjavanje upitnika je potpuno anonimno i dobrovoljno a rezultati će se koristiti isključivo za izradu naučnih radova.</p> <p>Unaprijed hvala na saradnji!</p>					
<p>Molimo Vas da zaokruživanjem jednog broja od 1 do 5 izrazite koliko se slažete sa navedenim tvrdnjama.</p>	<p>Uopšte se ne slažem</p>	<p>Uglavnom se ne slažem</p>	<p>Neodlučan/na sam</p>	<p>Uglavnom se slažem</p>	<p>Potpuno se slažem</p>
Važno mi je da u nečemu dam doprinos svom narodu.	1	2	3	4	5
Za mene je značajno da sebe vidim kao Srbina-Srpkinju.	1	2	3	4	5
Za mene je važno da me vide kao Srbina-Srpkinju.	1	2	3	4	5
Kada razmišljam o Srbima, kažem „mi“, a ne „oni“.	1	2	3	4	5
Volim svoj narod.	1	2	3	4	5
Vrlo sam ponosan/na što sam Srbin-Srpkinja.	1	2	3	4	5
To što sam Srbin-Srpkinja je važan dio mog identiteta.	1	2	3	4	5
Jako sam privržen/na svom narodu.	1	2	3	4	5
Meni je važno da pomognem svom narodu.	1	2	3	4	5

<p>Stavke koje slijede ispituju odnos međunarodne zajednice prema proteklim ratnim dešavanjima u BiH. Molimo Vas da zaokruživanjem jednog od brojeva izrazite svoj stepen slaganja sa navedenim tvrdnjama.</p>	<p>Uopšte se ne slažem</p>	<p>Uglavnom se ne slažem</p>	<p>Neodlučan/na sam</p>	<p>Uglavnom se slažem</p>	<p>Potpuno se slažem</p>
---	-----------------------------------	-------------------------------------	--------------------------------	----------------------------------	---------------------------------

Međunarodni politički sistem je veoma nepravedan.	1	2	3	4	5
Nijedna zemlja ne bi trebalo da ima veće privilegije u odnosu na ostale.	1	2	3	4	5
Međunarodna zajednica je nepravedna prema Srbima.	1	2	3	4	5
Moja zemlja je uvek zasluživala pravedniji tretman od strane drugih zemalja nego što ga je dobijala.	1	2	3	4	5
Srbi uvek dobijaju manje od onoga što zaslužuju u odnosu na narode u okruženju.	1	2	3	4	5

Slijedeće tvrdnje se odnose na prihvatanje grupne odgovornosti i krivice za zločine počinjene od strane pojedinaca vlastitog ili tuđeg naroda. Molimo vas da zaokruživanjem jednog broja od 1 do 5 izrazite vaš stepen slaganja sa svakom tvrdnjom.	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem/niti se ne slažem	Slažem se	Potpuno se slažem
Bošnjaci koji su profitirali na račun mog naroda sada nam duguju.	1	2	3	4	5
Žalosti me da naš narod danas pati zbog zlodjela koje su počinili preci Bošnjaka.	1	2	3	4	5
Osjećam da imam pravo na naknadu za nedjela koja su Bošnjaci učinili mom narodu.	1	2	3	4	5
Bošnjaci treba da osjete krivicu zbog loših stvari počinjenih Srbima.	1	2	3	4	5
Krivim Bošnjake zbog zločina počinjenih nad srpskim narodom.	1	2	3	4	5
Bošnjaci bi trebali da se izvine za svoju ulogu u ratu u BiH.	1	2	3	4	5
Bošnjaci treba da osjete krivicu zbog nepravdi koja se dešava svim ljudima hrišćanske vjeroispovjesti.	1	2	3	4	5
Uznemirim se ukoliko je moj narod tokom istorije iskorištavan od strane Bošnjaka.	1	2	3	4	5
Povremeno osjetim odgovornost i krivicu zbog patnji Bošnjaka.	1	2	3	4	5
Ponekad osjetim krivicu zbog svih loših stvari koje je moj narod učinio tokom proteklog rata.	1	2	3	4	5
Osjećam krivicu zbog kršenja ljudskih prava Bošnjaka tokom proteklog rata.	1	2	3	4	5

Osjećam krivicu jer je moj narod učinio loše stvari Bošnjacima tokom proteklog rata.	1	2	3	4	5
Iako nisam nikome lično naudio/la, osjećam odgovornost za zločine i patnje Bošnjaka.	1	2	3	4	5
Osjećam krivicu zbog zločina koji su počinili pripadnici mog naroda iako na njih nisam mogao/la uticati.	1	2	3	4	5
Svi trebamo osjetiti odgovornost zbog loših postupaka pojedinaca prema Bošnjacima.	1	2	3	4	5
Smatram da treba da se izvinim Bošnjacima za zločine počinjene u ratu.	1	2	3	4	5
Ukoliko jedan narod učini štetu drugom narodu, onda bi svi pripadnici tog naroda trebalo da osjete krivicu.	1	2	3	4	5
Svaki narod bi trebao da osjeća odgovornost za zlodjela koja su počinili pripadnici tog naroda.	1	2	3	4	5
Ne smatram da pojedinci trebaju osjećati odgovornost za zločine počinjene od strane pripadnika njihovog naroda.	1	2	3	4	5
Cijeli narod, kao i njegovi pojedinci, treba da budu odgovorni za svoje postupke.	1	2	3	4	5
Mislim da je određen narod odgovoran za ono što njegovi pripadnici čine drugim narodima.	1	2	3	4	5
Cijeli narod ne može snositi odgovornost zbog postupaka pojedinih političara.	1	2	3	4	5
Ne možemo cijeli naroda proglasiti krivim zbog zločina njegovih pojedinih pripadnika.	1	2	3	4	5
Smatram da pripadnici jednog naroda treba da osjećaju krivicu zbog zločina učinjenih u ime njihovog naroda.	1	2	3	4	5

U narednom dijelu nas interesuje Vaš odnos prema grupi, tačnije, koliko ste spremni da se oslanjate na grupu ili na sebe. Zaokruživanjem jednog od brojeva izrazite vaš stepen slaganja sa svakom tvrdnjom.	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan/na sam	Slažem se	Potpuno se slažem
Čovjek ne može da uspije u životu bez podrške drugih.	1	2	3	4	5
Afirmacija pojedinca ne može biti prepreka napretku njegove zajednice.	1	2	3	4	5
Svako od nas treba prije svega da radi u interesu svoje grupe.	1	2	3	4	5

Sklonost ljudi ka kolektivnom načinu života razumijem jedino kao sredstvo da se ostvare svoji lični ciljevi.	1	2	3	4	5
Tek kada sam u grupi znam ko sam i šta treba da radim.	1	2	3	4	5
Kada se oslanja na druge pojedinac ima više štete nego koristi.	1	2	3	4	5

U narednom dijelu upitnika se ispituje odnos prema Republici Srpskoj. Zaokruživanjem jednog od ponuđenih brojeva izrazite Vaš stepen slaganja sa navedenim tvrdnjama.	Uopšte se ne slažem	Ne slažem se	Neodlučan/na sam	Slažem se	Potpuno se slažem
Ljudi koji svim srcem ne podržavaju Republiku Srpsku trebali bi da žive negdje drugdje.	1	2	3	4	5
Uvijek bih podržao svoju zemlju bila u pravu ili ne.	1	2	3	4	5
Ubijeden/na sam da je politika naše zemlje gotovo uvijek moralno ispravna.	1	2	3	4	5
Ma kakva da je, podržavam politiku Republike Srpske iz prostog razloga jer je to politika moje zemlje.	1	2	3	4	5
Mnoge kritike našoj zemlji dolaze iz svijeta tako da barem njeni građani ne bi trebali da je kritikuju.	1	2	3	4	5
Ako zaista volimo Republiku Srpsku trebali bi da ukazujemo na probleme i da radimo na njihovom prevazilaženju.	1	2	3	4	5
Ako kritikujemo Republiku Srpsku to radimo zbog ljubavi prema svojoj zemlji.	1	2	3	4	5
Ja se protivim nekim političkim odlukama naše vlade zato što brinem o svojoj zemlji i njenom napretku.	1	2	3	4	5
Izražavam ljubav prema svojoj zemlji podržavajući napore ka pozitivnim promjenama.	1	2	3	4	5
Ljubav za moju zemlju zahtjeva da budem protivan/na nekim široko prihvaćenim, ali potencijalno štetnim političkim mišljenjima.	1	2	3	4	5

Molimo Vas da na donjim tvrdnjama označite u kojem stepenu smatrate da su narodi bivše jugoslovenske republike bliski. Pored **svake tvrdnje, u kućicu sa lijeve strane**, stavite jedan od ponuđenih brojeva koji odražavaju da li se:

7-u potpunosti slažete, 6-slažete, 5-osrednje slažete, 4-neodlučni ste, 3-osrednje se ne slažete, 2- ne slažete se, 1- u potpunosti se ne slažete.

	Narodi na području bivše Jugoslavije su bliski jedni drugima.
	Narodi bivše jugoslovenske republike vjeruju jedni drugima.
	Narodi bivše jugoslovenske republike su slični u mnogim stvarima.
	Suštinski, narodi na prostorima nekadašnje Jugoslavije ne razumiju jedni druge.
	Narodi iz bivših jugoslovenskih republika su povezani zajedničkom kulturom, jezikom i običajima.
	Suštinski, ljudi koji žive na Balkanu čine jedan južno-slovenski narod.
	Osjećam bliskost sa drugim narodima koji žive u BiH (Bošnjacima).

Da li ste Vi ili vama neko blizak, tokom proteklog rata:		
Doživjeli protjerivanje iz svog mjesta.	Da	Ne
Bili odvojeni od svoje porodice.	Da	Ne
Bili na ratištu.	Da	Ne
Doživjeli granatiranje ili pucanje u svojoj blizini.	Da	Ne
Bili ranjavani/ozlijeđeni uslijed ratnih dejstava.	Da	Ne
Izgubili bliskog člana porodice ili vama nekog bliskog.	Da	Ne
Neko od bliske rodbine vam je bio ozlijeđen tokom rata.	Da	Ne

Kojeg ste pola? 1. ženskog 2. muškog **Godina rođenja:** _____

Vaša religijska pripadnost:

1. ateista/agnostik
2. pravoslavni hrišćanin/ka
3. drugo (dopišite) _____

Kada je Vaša porodica došla u sadašnje mjesto boravka:

1. poslije 1991. godine- uslijed ratnih dešavanja
2. oduvijek živim ovdje
3. drugo (dopišite) _____

Koliko ste pažljivo i savjesno popunili ovaj upitnik?

1. ne baš najpažljivije 2. umjereno 3. veoma pažljivo

HVALA NA UČEŠĆU U ISTRAŽIVANJU!

Prilog 2. Koeficijenti korelacije između istraživačkih varijabli, prosječne vrijednosti i standardne devijacije

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	AS (SD)
1. Etnički identitet	1									38,26(7,13)
2.Pripisivanje kolektivne krivice	,60**	1								29,91(6,97)
3.Prihvatanje kolektivne krivice	-,05	-,03	1							19,74(6,65)
4.Ideja prihvatanja grupne odgovornosti	,08	,10*	,35**	1						19,35(4,83)
5.Percepcija odnosa međunarodne zajednice	,49**	,57**	-,03	-,03	1					21,32(3,71)
6.Slijepi patriotizam	,57**	,64**	-,17**	,12*	,39**	1				15,13(4,94)
7.Konstruktivni patriotizam	,43**	,28**	,10*	,08	,33**	,23**	1			20,23(3,28)
8.Međugrupna solidarnosti	-,14**	-,17**	,18**	,04	-,19**	-,17**	,01	1		29,86(6,80)
9.Stresno ratno iskustvo	,17**	,13**	-,04	-,03	,14**	,08	,14**	-,07	1	3,79(2,10)

** $p < ,01$, * $p < ,05$.

Biografija autora

Jelena Niškanović je završila osnovne studije psihologije na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci, 2007. godine. Tema diplomskog rada je „Anksioznost i agresivnost u ratnim dječjim crtežima s obzirom na pol“. Magistarske studije psihologije je završila na istom fakultetu 2009. godine. Tema magistarskog rada je „Afektivna vezanost, emocionalna kompetenca i rizično ponašanje adolescenata“.

Od 2008. godine radi u Institutu za javno zdravstvo Republike Srpske kao zdravstveni saradnik za istraživanja u zdravstvu. Na navedenoj poziciji je učestvovala u različitim istraživačkim i preventivno-promotivnim aktivnostima u oblasti javnog zdravlja, počevši od ispitivanja zdravlja stanovništva, procjene rizičnog ponašanja vulnerabilnih grupa, utvrđivanja izraženosti faktora za nastanak masovnih nezaraznih bolesti do istraživanja stavova javnosti prema osobama oboljelim od mentalnih poremećaja.

Objavila je više naučnih i stručnih radova iz oblasti javnog zdravlja i psihologije. Polazeći od različitih interesovanja, istraživačkog iskustva i želje za kontinuiranim usavršavanjem u oblasti psihologije, upisala je doktorske studije psihologije 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелена Нишкановић _____

број уписа _____ 4P11-19 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Етнички идентитет и поимање колективне кривице у Босни и Херцеговини

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 10.04.2016.

Потпис докторанда

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____ Јелена Нишкановић _____

Број уписа _____ 4P11-19 _____

Студијски програм _____ докторске студије психологије _____

Наслов рада _____ Етнички идентитет и поимање колективне кривице у Босни и
Херцеговини _____

Ментор _____ проф. др Небојша Петровић _____

Потписани-а _____ Јелена Нишкановић _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 10.04.2016.

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Етнички идентитет и поимање колективне кривице у Босни и Херцеговини“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 10.04.2016.

Потпис докторанда

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелена Нишкановић _____

број уписа _____ 4P11-19 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Етнички идентитет и поимање колективне кривице у Босни и Херцеговини

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 10.04.2016.

Потпис докторанда

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јелена Нишкановић _____

Број уписа _____ 4P11-19 _____

Студијски програм _____ докторске студије психологије _____

Наслов рада _____ Етнички идентитет и поимање колективне кривице у Босни и
Херцеговини _____

Ментор _____ проф. др Небојша Петровић _____

Потписани-а _____ Јелена Нишкановић _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 10.04.2016.

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Етнички идентитет и поимање колективне кривице у Босни и Херцеговини“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 10.04.2016.

Потпис докторанда

